

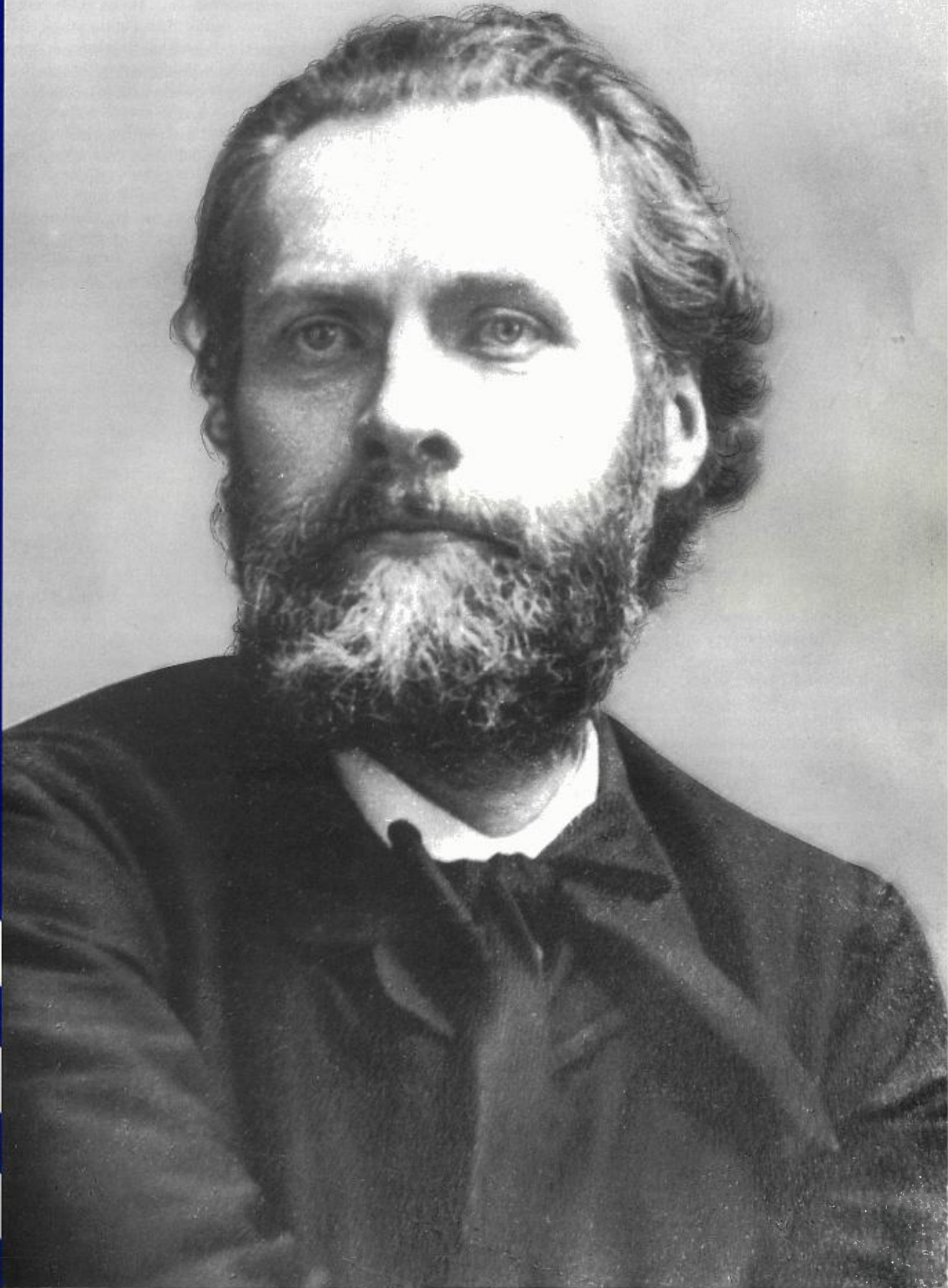
5^e jaargang, maart 1999

Nº1

FRYSLÂN

kwartaalblad van het Fries Genootschap

NIEUWSBLAD VOOR GESCHIEDENIS EN CULTUUR

FRYSLAN

Nieuwsblad voor geschiedenis en cultuur

5e jaargang nr. 1, maart 1999

Fryslân is een uitgave van het Fries Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde. Het verschijnt vier keer per jaar en wordt toegezonden aan de leden van het Fries Genootschap

Eindredactie:

Meindert Schroor

Redactie:

Johan Frieswijk
Evert Kramer
Yme Kuiper

Vaste medewerkers:

Wiebe Bergsma, Onno Hellinga,
Goffe Jensma, René Kunst,
Gilles de Langen, Hans Mol,
Rita Mulder-Radetzky, Harm Nijboer,
Lourens Oldersma, Jacob van Sluis,
Hotso Spanninga,
Tineke Steenmeijer-Wielenga,
Johanneke Sytsema, Oebele Vries

Redactiesecretariaat:

Kopij, recensie-exemplaren enz. zenden
aan: *Fryslân*, Postbus 6091,
8902 HB Leeuwarden/Ljouwert.
Telefoon/fax: 058-2665309

Ledenadministratie:

Fries Genootschap
Turfmarkt 11
8911 KS Leeuwarden
058-2123001

(Alleen telefonisch bereikbaar op
woensdagmorgen tussen 09.00 en
12.00, Hilda Dekkinga)

Ontwerp omslag: Mlinar Design

Lay-out: Klazien Schroor-Dijkstra

Druk: Grafisch Bedrijf Hellinga,
Leeuwarden

Het *Fries Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde*, opgericht 26 september 1827, met als Beschermvrouwe H.M. de Koningin, heeft als doel het onderzoek naar en het vergroten van de kennis omtrent al hetgeen de geschiedenis, oudheid- en taalkunde van Friesland betreft. U kunt zich verzekeren van regelmatige toezending van *Fryslân* door lid te worden van het Fries Genootschap. Gebruik daartoe de bijgevoegde antwoordkaart.

Losse nummers: f 5,00

ISSN: 1383-6560

Van de redactie

Op 12 juni 1999 heropent het te Amsterdam gevestigde Domela Nieuwenhuis Museum zijn poorten in het Museum Willem van Haren in Heerenveen. Voor ons is het de aanleiding om Ferdinand Domela Nieuwenhuis door middel van een themanummer in het zonnetje te zetten. Er is inmiddels zowat een eeuw verstreken sinds zijn tot de verbeelding sprekende persoon actief was in een (op)roerig Friesland en - Schoterland - hem in 1888 als eerste socialist naar de Tweede Kamer afvaardigde. In de selectie van de bijdragen hebben we er naar gestreefd Domela niet alleen in zijn tijd te plaatsen, maar vooral ook een beeld te schetsen van zijn persoonlijke en familiale achtergronden. Bert Altena analyseert zijn opofferingszin tegen de achtergrond van zijn persoonlijk lijden; al op jonge leeftijd verloor hij kort na elkaar twee echtgenotes. Jeroen Boekhoven schetst de relatie tussen Domela en de Duitse syndicalist Robert Michels. Beiden verzetten zich tegen het bureaucratische karakter van de sociaal-democratische partijen, maar betraden uiteindelijk zeer verschillende sporen. Yme Kuiper schetst de relatie tussen zijn gelijknamige betovergrootvader, molenaar in 't Meer en Domela Nieuwenhuis. Dat het overigens in Friesland met de revolutie rond 1890 wel wat meeviel wordt duidelijk uit de bijdrage van Johan Frieswijk. Rudolf de Jong gaat in op de actualiteit van Domela Nieuwenhuis. Evert Kramer en Ad Geerdink behandelen elk vanuit hun eigen achtergrond de ins en outs van een museum rond één persoon. Van de overige, op zich staande bijdragen lichten wij er een tweetal uit: oud-archeoloog Gerrit Elzinga met een aan zijn onlangs overleden vakbroeder Herrius Halbertsma gewijd In memoriam en Hans Mol met de primeur van een tot dusverre onbekend gebleven vrouwenklooster: Bernardahuis.

(Bij de voorpagina)

Domela Nieuwenhuis

In dit nummer:

Van de redactie	2
Terar dum prosim: de opoffering van Ferdinand Domela Nieuwenhuis	3
Een vriend van Domela uit 't Meer bij Heerenveen	6
Was in Friesland rond 1890 de revolutie op komst?	9
Domela Nieuwenhuis en Robert Michels: "Die Logik muß ihnen weiter treiben"	12
Als een held in een museum	14
Is Domela Nieuwenhuis Actueel?	16
Nieuw museum open op 1 mei: Herinnering aan Domela blijft levend	18
In ûnbekend kleaster fûn: Jernardahûs ûnder Lichttaard	20
Een koetshuis met rijke inhoud	22
In memoriam Herrius Halbertsma (1920-1998)	25
Tot lering van de jeugd: Vermaarde Friese mannen en vrouwen	26
Fries Genootschap	28
Armenzorg in Friesland	30
Ynboek	31
Agenda	32

Terar dum prosim: de opoffering van Ferdinand Domela Nieuwenhuis

Bert Altena

Een van de eerste dingen die je voor de geest komen, wanneer je aan Ferdinand Domela Nieuwenhuis denkt, is zijn opofferingsgezindheid voor de werklieden. Komend uit de elite zette hij zich volkomen voor hen in en aan het eind van zijn leven had hij zo veel aan de arbeiderszaak geofferd, dat hij zelf armlastig was geworden. Het mooie is, dat de arbeiders toen het F. Domela Nieuwenhuis Fonds oprichtten om hun voorman van een fatsoenlijk pensioen te voorzien.

Inmiddels weten we dat Domela Nieuwenhuis niet zo totaal naar de arbeiders overkwam als dit traditionele beeld wel wil en ook dat hij niet alleen maar aan de arbeidersbeweging geld kwijt raakte. Dat hij niettemin een heel bijzonder mens was en een bijzondere daad stelde door propaganda te maken voor het socialisme, blijft recht overeind staan. Over de herkomst van zijn opofferingsgezindheid zwijgen de biografen doorgaans. De enige die zich aan een psychologische verklaring heeft gewaagd is tot nog toe Jan Romein geweest, maar het is de vraag of diens verklaring klopt. Dat wil ik hieronder onderzoeken.

Tot heil der menschheid

De behoefte zich op te offeren voor de werklieden werd bij Domela Nieuwenhuis opgewekt door een vroeg besef van lijden. Dat besef kwam niet in hem op door de kennismaking met Jezus, zelfs niet tijdens de studie van David Friedrich Strauss' Jezusbiografie. Eerder waren de plotselinge en tragische dood van zijn eerste vrouw, Johanna Lulofs (in 1872) en die van zijn tweede vrouw Johanna Verhagen (in 1877) ervoor verantwoordelijk. Op 26 maart 1878 schreef hij aan zijn jongste broer Adriaan: "t Is alsof de liefde die allicht exclusief en egoïstisch wordt, mijn hart heeft verruimd, om er de menschheid in te omvatten en te werken tot haar heil. Ware dat 't geval niet geweest, had mijn lijden niet mij meer hart geschonken voor het diep en naamloos lijden van anderen, ik zou nooit zoover zijn gekomen, mij zoo goed staande hebben gehouden." Het klinkt alsof Domela Nieuwenhuis zichzelf een analyse voorhoudt en dat idee wordt nog versterkt door het feit dat hij deze analyse zo vaak zal herhalen. Er is echter iets vreemds aan de hand

met zijn redenering. Persoonlijk lijden hoeft immers niet tot opofferingsgezindheid voor een maatschappelijke groepering op te roepen. Waarom zou iemand van eliteaire komaf, een professorenzoon met wetenschapsambities, zich inzetten voor arbeiders? Voor iemand van de stand van de Domela Nieuwenhuizen was dat absoluut taboe.

Voorloper van Kuitert

Als dominee had hij bovendien mogelijkheden genoeg om mensen met een persoonlijk verlies te steunen. Hoe dan ook, logisch was geweest dat het persoonlijk leed van Domela Nieuwenhuis hem de ogen had geopend voor het persoonlijk leed van anderen. Dat van de arbeiders was echter een persoonlijk geleden collectief leed, leed van geheel andere orde dan het verlies van een echtgenote. Waar je dit leed niet met persoonlijke filantropie kon bestrijden, maar door verandering van de maatschappij, daar moest persoonlijk medelijden met de ander (waar persoonlijk ondervonden leed toe zou kunnen leiden) worden omgezet in de uitgekristalliseerde maatschappijkritiek van de socialist. Het verlies van zijn echtgenotes had eerder een andere uitwerking op Domela Nieuwenhuis en deze versterkte zeker zijn wens om op te komen voor de rechten van de werklieden. Hij had door die vroege dood van twee echtgenotes redenen om te twijfelen aan het bestaan van een goede God en aan een hiernamaals. Op theologisch-wetenschappelijke gronden had hij overigens reeds vroeger twijfels aan de Bijbel als Gods Woord en zelfs aan de historiciteit van Jezus, wiens levensbeschrijvingen hij bijna postmodernistisch duidde als slechts verhalen. Zo nieuw is Kuitert

Domela Nieuwenhuis in de tijd dat hij predikant was

niet. Was er geen hiernamaals, dan wachtte de werklieden na hun dood niets. Domela's conclusie was, dat het dan maar beter was een hemel op aarde te verwezenlijken.

Egocentrisch

Ik geloof dat Domela Nieuwenhuis' verklaring van zijn politieke activiteit als geworteld in persoonlijk lijden vooral een antwoord is op persoonlijk gevoeld tekort aan emotie en medeleven met anderen. In zijn reactie op de dood van zijn eerste vrouw, Johanna Lulofs, treft ons de verplettering. Die heeft ook iets van beledigd zijn, van verwijt dat hem dit aangedaan is. Evenzeer treft het egocentrisme van Domela Nieuwenhuis. In de brieven die hij schrijft staat centraal hoe ieder zijn best doet hem te troosten. Natuurlijk is die aandacht voor troost logisch, maar de mate waarin Domela Nieuwenhuis zich tot middelpunt van alle moeilijkheden uitroept, wijst op egocentrisme.

*Domela Nieuwenhuis door een tekenaar op een spotprent verbeeld als profeet van de socialis-
tische heilsleer*

Koele persoonlijkheid

Lijden dat de ogen opent voor het lijden van de werklieden is dus een impliciete erkenning van onvermogen zich in te leven in de ander. Domela Nieuwenhuis werd ongetwijfeld gedreven door grote sociale bewogenheid, maar die bewogenheid kon wel eens meer uit zijn hoofd dan uit zijn hart zijn gekomen. Er zijn voldoende getuigen die spreken van een koele houding die hij aannam. Hijzelf zal liever van gereserveerdheid hebben gesproken, maar ook daaruit spreekt geen warme menselijkheid. Ze ging gepaard met een zeker onvermogen om zich in anderen te verplaatsen, hen te beoordelen en met hen om te gaan. Zijn omgang met mensen had iets schematisch: tussen goedkeuring en verwerping kende hij weinig overgangsfases. Het duurde in het begin van de jaren negentig lang voordat hij geloof hechtte aan waarschuwingen

dat Freiherr von Barnekow een onbetrouwbaar sujet was. In 1900 werd een huisvader wie Domela Nieuwenhuis eerder te hulp was gekomen in drie weken tijd van braaf tot schurk. Zwart-wit denken hoort niet bij iemand die makkelijk met mensen omgaat.

Paardenmiddelen

Domela Nieuwenhuis was zich van dat onvermogen om zich te verplaatsen in en te geven aan anderen bewust. Daarom zou hij in zijn verdere leven zoveel aandacht schenken aan hen die leden voor de zaak, aan de martelaren. Het was een truc, om zichzelf maar voortdurend bij de les te houden. Opoffering is prachtig, maar waar doe je het ook alweer voor? Je zo concreet mogelijk voor ogen stellen wat het leed door onrecht aangedaan betekende, kon dit onvermogen wellicht overwinnen. Zo zou ik zelfs de beschrijving willen lezen die hij zijn

vrouw in 1909 deed van de wijze waarop hij de martelaren van Chicago herdacht: "Ik hoor het nekbeen breken als het valluik wordt weggenomen en ik zie ze alle vier bengelen aan den galg. En het is mij te moede alsof ik razend word, als ik denk dat men zoo'n moord heeft toegelaten." Maar tegelijkertijd was zo te sterven ook een eer. Over Francisco Ferrer, die net een maand eerder in Spanje ter dood was gebracht, valt in diezelfde brief te lezen: "Ik kan hem wel eens benijden, want het is toch een eer dat men zoo mag sterven, een bewijs dat men wat gedaan heeft, want anders stapelt de haat der duisterlingen zich niet zoo op een persoon op." Een sombere, door zeer concreet en gedetailleerd inleven in een terechtstelling gekwelde brief en toch kon Domela Nieuwenhuis even later een brief aan zijn dochter schrijven waarin nog weinig te merken was van de voor de zoveelste maal doorstane gruwelen. Was Nieuwenhuis schizofreen, had zijn aandacht voor lijden pathologische trekken? Hij was iemand die ingewikkeld in elkaar stak, zoveel is zeker, maar ik geloof noch aan schizofrenie noch aan pathologie. Om je zo totaal in te zetten als hij deed, heb je een grote verontwaardiging nodig en verontwaardiging is de taal van het gevoel. Om het juiste gevoel te ontwikkelen, gebruikte Domela Nieuwenhuis paardenmiddelen.

Het is de vraag waar deze drang tot opoffering, deze fascinatie voor het lijden, vandaan kwam. Volgens Jan Romein werd Domela Nieuwenhuis gedreven door een schuldcomplex jegens zijn vader. Ger Harmsen heeft er al eens op gewezen, dat deze verklaring weinig steek houdt. Ook de familiebrieven van Domela Nieuwenhuis geven niet de indruk dat hij zich ooit liet leiden door een schuldcomplex jegens wie in de familie dan ook. Vaak stelde hij zich hard en veeleisend op en hij werd door zijn broers en zusters eerder gevreesd dan dat ook maar iets van schuldbesef ooit in zijn relatie met hen bleek. Daarom eens de volgende psychologie van de koude grond.

Geen liefdevolle jeugd

In de behoefte je op te offeren kan de wens schuilen dank te oogsten. Die wens zou kunnen voortkomen uit een vroeg gemis aan liefdevolle bejegeningen. In feite vraagt Domela Nieuwenhuis door zich op te offeren om liefdevolle aandacht en erkenning. Evenzeer kan gebrek aan liefdevolle bejegening egocen-

trisme versterken: wat anderen je niet geven haal je zelf of dwing je af en door gebrek aan aandacht leer je ook geen aandacht geven. Is gebrek aan liefdevolle bejegening terug te vinden bij Domela Nieuwenhuis? Ik denk van wel. Ik ben in de dagboekjes van zijn broers of in de brieven van zijn vader en moeder nooit een verwijzing tegengekomen dat zijn verjaardag gevierd werd. De laatste dag van het jaar is daarvoor ook niet erg geschikt, maar de verjaardagen van de andere kinderen werden wel gevierd. Zijn moeder overleed toen hij negen was. We weten niet precies wat dat verlies voor hem betekende, maar het verdriet zal niet minder intens zijn geweest dan dat van zijn oudere broer Frans, dat we wel kennen. Ook weten we dat de stiefmoeder, die twee jaar later in zijn leven kwam, altijd met haar zus had samengewoond en de vijftig reeds gepasseerd was, de kinderen nooit aanhaalde. Zij vervulde de moederrol met plichtsbefef die zo weinig banden van genegenheid smeedde, dat de brieven van de kinderen vol staan van betuigingen over de liefdevolle moeder die ze hebben. Alsof ze dat elkaar voortdurend moesten inprenten. De vader trok lange tijd vooral met de oudste zoons op, die beiden studeerden. Na de twee volgende zoons, die beide niet erg studiehooften hadden, was Ferdinand de eerste die weer zou gaan studeren en nog wel theologie. Toen hij aan die studie begon, is ongetwijfeld meer van vaders aandacht naar Ferdinand uitgegaan. Adriaan schreef later, dat Ferdinand een wit voetje had bij zijn ouders. Die herinnering moet de jaren 1864-9 gelden. Toen was Ferdinand emotioneel al gevormd, terwijl het heel goed mogelijk is dat hij toen de aandacht kreeg die Adriaan graag wilde hebben. Dat zijn band met zijn stiefmoeder, ondanks de mededelingen van Adriaan, niet erg innig was, blijkt wel uit het feit dat hij na zijn huwelijk in 1870 weinig en dan nog plichtmatig bij haar langskwam. Veel liever logeerde hij met "zijn" Johanna bij de ouders van Johanna en dat bleef ook na haar dood.

Sterke wil

Opmofferingsgezindheid, verontwaardiging en besef van lijden zijn niet voldoende om je leven in dienst te stellen van de beschaving der mensheid. Daar behoort een sterke wil bij. Domela Nieuwenhuis bezat die al als kleine jongen. Als zijn oudere broer Frans niet het adres wil geven van een student, waar

Ferdinand samen met zusje Fanny en broertje Adriaan op de thee wil, haalt de tienjarige dat adres wel bij een andere student. Naar mededelingen van broers werd zelfstandigheid gecultiveerd in huize Domela Nieuwenhuis en de discussies met de vader, die zenuwachtig en heftig kon zijn, liepen soms hoog op. Vooral in de jaren zeventig blijkt de wil van Domela Nieuwenhuis om meer dan een kleine-stadsdominee te worden. Zijn Harlinger brochure over de Vredesbond is te beschouwen als een visitekaartje aan de grote maatschappij.

Bevlogen socialist

Een van de grote dingen van Domela Nieuwenhuis vind ik, dat hij behept met die natuurlijke drang om zich te doen gelden, daar meer en meer afstand van deed. Hij had wetenschappelijke aanleg en interesses, maar in plaats van zich te verliezen in de wetenschap van het socialisme en zo ook aanzien te verwerven in de wereld der bourgeoisie, koos hij welbewust voor het populariseren. Dat is niet de beste manier om naam te maken als theoreticus of zelfs maar interessant denker en zo is Domela Nieuwenhuis dan ook niet de geschiedenis ingegaan. Zo staat hij nog steeds niet aangeschreven. Dat dit oordeel niet terecht is, kan een ieder weten die de brochures heeft gelezen die hij in de jaren negentig tegen de marxistische sociaal-democratie schreef. Ook zijn 'Geschiedenis van het Socialisme' heeft waarde als zelfstandige worsteling met socialistische schrijvers. Niet om die schrijvers uit te diepen maar om duidelijk te maken waar het in de socialistische beweging om zou moeten gaan.

Gideonsbende

Fascinatie voor lijden en opofferingsgezindheid hadden ook een keerzijde voor Domela Nieuwenhuis, de socialist-leider. Ze zijn immers moeilijk te combineren met succesvol leiderschap. Zo bezien zou het mij niet verbazen dat de behoefte zich op te offeren een rol gespeeld heeft in de politieke ontwikkeling van Domela Nieuwenhuis. Liever het smalle dan het brede pad, schreef

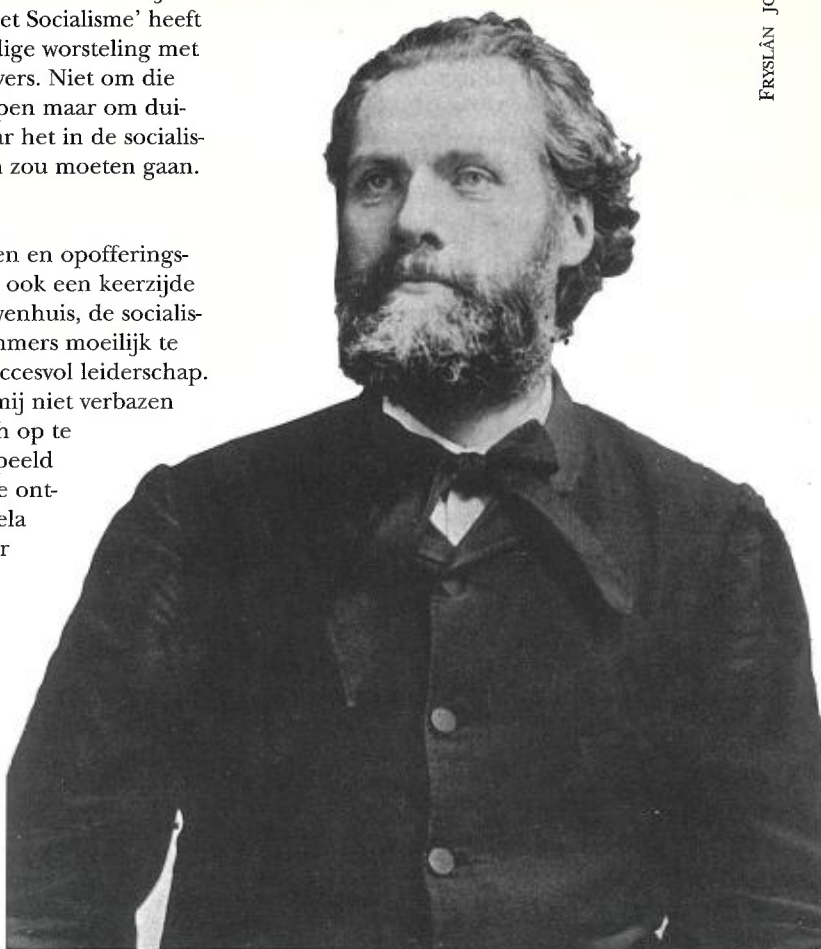
*Domela Nieuwenhuis
zoals Friesland
hem rond 1890
heeft gekend*

hij aan Abraham Kuiper op diens zeventigste verjaardag. Liever de Gideonsbende van anarchisten die uiteindelijk toch gelijk zal blijken te hebben, dan de reclamemakers van de sociaal-democratie die zich rijk rekenen met hun onmiddellijke succes. Domela Nieuwenhuis was ervan overtuigd dat zijn dag pas zou komen generaties nadat hij overleden was.

Belierend

Een sterke wil tot gelding in dienst stellen van een streven dat eerst na generaties zijn doel zal bereiken, is een grote daad. Daarvoor moet je een zeer sterke overtuiging hebben. Bij Domela Nieuwenhuis leidde dat tot een ernst, die hij altijd met zich meedroeg. Operavoorstellingen werden daardoor verpest, kinderen en familieleden werden met die overtuiging voortdurend geconfronteerd. Zelden liet hij een gelegenheid voorbijgaan om te beleren, zelfs niet als je ging trouwen, jarig was of een kind kreeg. Zo maakte opofferingsgezindheid Domela Nieuwenhuis tot de bijzondere figuur die hij was. Ze is niet los te denken van zijn jeugdervaringen, ze bepaalde zijn verdere levenswandel.

*Terar dum prosim - ik moge verteren als
ik maar nuttig ben geweest*

Een vriend van Domela uit 't Meer bij Heerenveen

Yme Kuiper

Het moet tegen het midden van de jaren zestig zijn geweest dat ik op de zolder van mijn ouderlijk huis zat te rommelen in een kist met oude familiefoto's. Waarom ik dat toen deed weet ik niet meer precies. Maar sinds ik met een aantal vrienden, allemaal zo rond de vijftien, een avond was rondgeleid in de toenmalige Heerenveense Oudheidkamer in het oude grietenijhuis van Aengwirden op de Fok had ik een zeker ontzag gekregen voor 'oude spullen'. Op die avond was namelijk conservator Leo Leenes onze gids geweest en met een aanstekelijk enthousiasme en veel kennis van plaatselijke grootheden en bijzondere voorvallen had hij ons uren vermaakt met prachtige verhalen over oud-Heerenveen. Denk erom jongens, dat er bij jullie thuis nooit zo maar iets ouds wordt weggegooid, was de les die hij ons inprentte. Je weet nooit wat voor historische waarde het nog voor onze Oudheidkamer kan hebben.

De kist op zolder bleek niet alleen foto's te bevatten maar ook oude boeken, mooie gebonden exemplaren, in onberispelijke staat. Alles wees erop dat de oorspronkelijke eigenaar ze met zorg had behandeld. Eigenlijk ging het maar om twee auteurs: Multatuli, dat was natuurlijk een bekende grootheid, en een zekere F. Domela Nieuwenhuis - de naam kwam me vagelijk bekend voor van de geschiedenisles op school en uit familieverhalen; de 'oude IJme', niet mijn grootvader, maar diens grootvader, zo was mij verteld, had deze Nieuwenhuis goed gekend. Wat daarvan waar was mag het nu volgende duidelijk maken.

Grootse manifestatie

Bekend is dat Ferdinand Domela Nieuwenhuis (1846-1919) in 1888, met de steun van gereformeerde 'kleine luyden', door het kiesdistrict Schoterland in de Tweede Kamer werd gekozen. Pas daarna kwamen de jaren waarin bleek dat de socialistische beweging een massa-aanhang kon mobiliseren. In de zomer van 1890, op zondag 17 augustus, vond in Het Meer bij Heerenveen de grootste kiesrechtmeeting plaats die tot dan toe in Nederland was gehouden. Volgens *Recht voor Allen*, Domela's eigen orgaan, beleefde de volksbeweging in Nederland "een van die dagen die opgeteekend zullen worden in de geschiedenis en die nooit zullen worden vergeten". Uit alle delen van Friesland stroomden - met trein, tram, boot of te voet - arbeiders, mannen en vrouwen, naar Heerenveen. Maar ook uit de rest van het land hadden velen de reis naar het noorden ondernomen. Een extra-trein uit Amsterdam vervoerde 1000 man, die om half elf op het station te

Heerenveen aankwam. In de beste orde begaf men zich vervolgens lopend naar het meetingterrein in Het Meer. Een socialistische boer daar, Pier Haitzes de Vries, had voor deze gelegenheid graag zijn weiland en grote schuur aan de organisatie afgestaan.

Massale aanhang in Het Bildt

Midden op het terrein, aldus het verslag in *Recht voor Allen*, stond een grote tribune, met daaromheen de tientallen banieren en vaandels van de verschillende zangverenigingen, vakverenigingen, en afdelingen van de Bond voor Algemeen Kies- en Stemrecht en die van de Sociaal-Democratische Bond. Op het grootste spandoek dat was opgehangen stond de tekst: 'Arbeiders van alle landen, vereenigt u'. De zangverenigingen brachten tijdens de pauzes vanaf de tribune socialistische strijdliederen ten gehore. Verder waren er vier spreekgestoelten, terwijl acht sprekers tot 's middags half vijf de geestdriftige menigte in de ban van hun redevoeringen hielden. Inleiders waren onder meer G.L. van der Zwaag, Tj. Stienstra, R. van Zin-

deren Bakker, dr V. Bruinsma, J. van Emmenes en J.A. Fortuyn. Onder de toehoorders bevonden zich ook talloze landarbeiders uit Het Bildt, die juist in die dagen in staking waren gegaan tegen hun landheren. Alleen al uit St. Jacobi Parochie waren 600 arbeiders naar Heerenveen getogen.

Troelstra onder toehoorders

Aan het einde van de meeting schatte de organisatie dat die dag ongeveer 14 à 15.000 mensen op het terrein bijeen waren geweest. Volgens de landarbeider Imke Klaver uit De Knipe was de dag 'zoiets buitengewoons', dat het je hele leven wel bij moest blijven'. Toen de advocaat Pieter Jelles Troelstra de Bildtse arbeiders en hun vrouwen, getooid met oorijzer, door zijn woonplaats Leeuwarden zag trekken op weg naar het station, sloot hij zich spontaan bij hen aan. 'De indruk van deze meeting was voor mij overweldigend. (...) Hier leerde ik voor het eerst de socialistische beweging kennen in haar revolutionairen vorm'. Ook mijn betovergrootvader IJme Kuiper (1838-1926) zal ongetwijfeld de meeting hebben bijgewoond. Hij woonde namelijk zelf in Het Meer. Daar had hij in 1881 een korenmolen, de Volharding, laten bouwen, nadat in oktober 1880 zijn wind-korenmolen de Windhond, die in het centrum van Heerenveen stond, in vlammen was opgegaan. Vanwege de in 1878 uitgebroken grote landbouwcrisis waren het toen geen economisch florissante tijden. De op dat moment ruim veertigjarige molenaar, voorzitter ook van de Vereeniging van Frieslands Korenmolenaars, kende de noden van de plattelandsbevolking maar al te goed.

Socialistische meeting voor algemeen kies- en stemrecht in 't Meer bij Heerenveen, 17 augustus 1890. Rechts op het spreekgestoelte Janus van Emmenes

Nadat hij in de vroege jaren 1860 uit Kuinre naar Heerenveen was verhuisd, had hij zich aangemeld bij het Heerenveense Selskip Rjucht en Sljucht. Uit de door Wumkes gemaakte sfeertekening van dit gezelschap blijkt dat de jonge molenaar zich al in 1868, nog tijdens de gouden jaren van de Friese economie, zich op bijeenkomsten bijzonder radicaal uit kon laten over de bestaande maatschappelijke verhoudingen. 'De mindere stand wordt uitgezogen; zij wordt voor het, zo laag als maar kan, afgebeeld als slaven, want dan kunnen de patroons in weeld en overdaad leven. Dat ziet men niet alleen onder de aristocraten, maar even goed bij de "liberalen". Maar is dat liberaal? Is het liberaal om bij de behandeling van wetten in belastingzaken niet het algemene, maar altijd zijn eigen bijzondere belang op het oog te hebben? Er is hervorming nodig. En die zal komen vanuit de lagere standen en zij zal zich omhoog gaan werken. Daarvan getuigt de beweging van onze tijd.'

Vrijdenker

Bij een volgende gelegenheid droeg Ijme een vers voor over het militarisme, waarin hij de wens uitte dat het onderwijs dienen mocht om de oorlog te verdelgen. Volgens Johan Frieswijk, in een artikel uit 1988, was Ijme Kuiper al in de jaren 1860 een vrijdenker en publiceerde hij in *De Dageraad*, het lijfblad van de vrijdenkers. En omstreeks 1870

Yme Kuiper

Het volksgebouw 'Aurora' aan de Verlengde Dracht in Heerenveen. Domela verzorgde de 'inwijding' van het gebouw in 1891. Hij logeerde er met zijn vierde echtgenote, kort na hun huwelijk, tijdens een verkiezingstournee door het district Schoterland

was hij nauw betrokken bij de werklidenvereniging. Later zette hij zich in voor de kiesrechtbeweging en werd hij lid van de SDB. In zijn klassieke studie *De Dageraad der Volksbevrijding* (1902-1905) noemt W.H. Vliegen naast onder andere Fonk, Westra, Van der Zwaag en Van Zinderen Bakker ook IJ. Kuiper als één van de lieden die te Heerenveen en Gorredijk 'een heele macht' vormden om in 1888 Domela Nieuwenhuis te kandideren in het kiesdistrict Schoterland.

Domela grote afwezige

Wie er niet bij was op die gedenkwaardige zondag van augustus 1890 in Het Meer was Ferdinand Domela Nieuwenhuis, al noemde Imke Klaver hem in zijn opgetekende herinneringen wel als spreker - ten onrechte. En toch was Domela heel vertrouwd met Het Meer. Uit een brief die hij 25 juni 1891, vanuit Den Haag, naar molenaar Ijme Kuiper stuurde valt namelijk op te maken dat hij regelmatig bij hem te gast was. Eind mei

was Domela in Harlingen hertrouwd met een jonge weduwe, Bertha Godthelp. 'Ik zou wel eenige dagen rustig met mijn vrouw in ons oude woning willen doorbrengen.' Domela nam dan zijn intrek in één van de drie woningen bij de molen. Vooral in de hoogtijdagen van de 'oude socialistische beweging' in Friesland (de jaren 1888-1891) was Het Meer bij meerdaagse bezoeken aan deze hoek van de provincie een mooie uitvalsbasis.

'Veewagens opgepropt met mensen'

Zondag 20 augustus 1893 was een zonovergoten dag. Toen werd er opnieuw een grote meeting bij Heerenveen gehouden. Nu was Domela wel van de partij; kort daarvoor had hij het gedenkwaardige internationale socialistische arbeiderscongres te Zürich in Zwitserland bijgewoond. Met Troelstra was hij in Heerenveen de belangrijkste spreker. 'Om 1 uur opent de Voorz. IJ. Kuiper de meeting', aldus het *Nieuw Adverten-*

tieblad ('de Hepkema'), dat ook steeds uitgebreid verslag had gedaan van het congres in Zürich, waarbij Domela zich danig had geroerd. De voorzitter begon met een woord van hulde aan de burgemeester van Schoterland, die de meeting had toegestaan. 'Hadden de spoorwegmaatschappijen eveneens hulpvaardigheid willen betonen, uw aantal hier zou zeker verdubbeld zijn', zo vervolgde hij. Op dat moment stortte een deel van de dichtbevolkte tribune in, maar ongelukken deden zich niet voor. Daarna werd bij vier verschillende spreekgestoelten tegelijk het woord gevoerd. 'Om de tribune, waar de heer Domela Nieuwenhuis spreekt, verdringt een zeer talrijk publiek. Bij geen enkelen spreker is de belangstelling zóó groot. Met luid applaus wordt hij begroet', aldus de verslaggever van het *Nieuw Advertentieblad*. Centraal in Domela's rede stond zijn aanval op het privaat-bezit. Circa 10.000 mensen waren op de meeting afgekomen. In lange rijen trokken de meesten van hen vanaf het Heerenveense station - 'extra trammen komen aan, tot in de bagage- en veewagens opgepropt met mensen' - over de Fok en de Dracht naar het, buiten Heerenveen gelegen, terrein te Oranjewoud.

Weggestemd

De hiervoor genoemde brief uit 1891 maakte trouwens deel uit van een op het IISG te Amsterdam bewaarde correspondentie tussen Domela en Kuiper. Zij zou gedurende de zomer van 1891 voor veel opschudding zorgen in de kiesrecht- en socialistische beweging in Friesland. Negen juni 1891 werden Kamerverkiezingen gehouden. In het district Scho-

terland moest de socialist Nieuwenhuis het opnemen tegen de Amsterdamse radicaal mr. M.W.F. Treub. In de eerste ronde kreeg Domela nog de meeste stemmen, maar bij de herverkiezingen op 23 juni won Treub. Aan Kuiper schreef Domela dat de propaganda eigenlijk beter buiten de Kamer gevoerd kon worden. 'Wat een vreugdedag zal dat geweest zijn voor de bezitters! Verlost van hun nachtmerrie konden zij gerust slapen', liet hij verder weten. Aangezien er ook elders een radicaal was gekozen, trok Treub, zoals hij had beloofd, zich terug. Daarmee lag de weg weer open voor Domela. Maar deze had geen trek meer in het kamerlidmaatschap. Op 1 juli vond, zo vermeldt Johan Frieswijk in *Socialisme in Friesland* (1977), een vergadering plaats in Heerenveen van het kiescomité Schoterland van de Friese Volkspartij. De laatste was een brede coalitiebeweging van socialistisch-gezinden uit de AK&S, de SDB, het Algemeen Nederlands Werklieden Verbond en enkele vakorganisaties. Op die vergadering was ook Domela aanwezig terwijl Kuiper als voorzitter fungeerde. Met zeven tegen drie stemmen werd besloten dat Domela niet aan een nieuwe stemming zou meedoen. Tot de voorstemmers behoorden onder andere Domela zelf, Van Zinderen Bakker, Pier Haitzes de Vries, Ph. Fonk en IJme Kuiper. In (bestuurlijke) kringen van de Friese Volkspartij begreep men Domela's houding niet en werd dit besluit onmiddellijk krachtig aangevallen.

Scheiding der geesten

De onverkwikkelijke ontwikkelingen die hierop volgden leidden de defini-

tieve scheiding der geesten in binnen de arbeidersbeweging in Friesland. Ik zal daar niet op ingaan. Zij zijn in extenso beschreven door Willem Vliegen, Albert Mellink en Johan Frieswijk. Uit de briefwisseling tussen Domela en zijn vriend IJme Kuiper blijkt echter ook dat de eerste, ondanks alle onderlinge gekrakeel, zich nog verbonden voelt met 'zijn' Schoterland. Omstreeks die tijd was namelijk het verenigingsgebouw van Domela's politieke vrienden te Heerenveen, een voormalig kerkje, gereed gekomen voor gebruik. Wie anders dan Domela zou het met een rede moeten inwijden. Aan Kuiper laat hij weten dit te zullen doen en na te denken over een geschikte naam voor het gebouw. Vermoedelijk is een en ander werkelijk gebeurd, want in zijn autobiografie *Van christen tot anarchist* (1910) verhaalt Domela Nieuwenhuis dat hij met zijn vrouw als het ware de wittebroodsweken in de kasteleinswoning ervan doorbracht, 'niet in kalmte en afzondering, maar te midden van de grootste drukte'. Aurora was de welklinkende naam van het gebouw geworden en IJ. Kuiper werd nadien voorzitter van het bestuur van Aurora.

Terug van weggeweest

We gaan nog één keer terug naar die zolder in Heerenveen in de jaren zestig. Inmiddels was de Provo-tijd aangebroken. Op zekere dag liet ik de Domela-boeken aan een vriend van mij zien, die trouwens mee was geweest naar die al genoemde rondleiding in de Oudheidkamer. Hij interesseerde zich enorm voor sociale geschiedenis, was de zoon van een socialistische wethouder in Heerenveen, maar hij had zelf onmiskenbaar anarchistische sympathieën. Enfin, ik rilde (of verkocht?) in dit soort zaken is het menselijk geheugen altijd zeer selectief) de drie delen *Geschiedenis van het Socialisme* (1901-1902) van FDN voor ik weet niet meer wat. Kort daarop vertrok mijn vriend hals-over-kop naar Amsterdam en werd een echte Provo. Jarenlang heb ik geen contact meer met hem gehad. Op 10 november 1993 stond er een postbode bij mij voor de deur. Met in zijn hand een pakket. Toen ik het uitpakte kwamen de drie delen Domela te voorschijn. De boeken, zo schreef de vriend uit mijn jeugd in een begeleidend briefje, schonk hij mij. Vooral vanwege dit gebaar - geheel in de vriendengeest van FDN - koester ik sindsdien mijn Domela-boeken.

De korenmolens 'De Volharding' van Yme Kuiper in 't Meer. In de bij de molen horende arbeidershuisjes verbleef Domela wel als hij in Friesland op tournee was

Was in Friesland rond 1890 de revolutie op komst?

Johan Frieswijk

Op zondag 21 november 1892 vergaderde de afdeling Nijehorne van de Sociaal-Democratische Bond over het thema 'Wat moeten wij doen den dag na de revolutie?'. De beurtschipper op Harlingen wist het antwoord reeds. 'Hjoed rint de âld rûn noch foar it skip, mar takom jier sil Harinxma (de commissaris) derfoar en dan krijt er de swipe oer de hûd!' Voor alle zekerheid nam een vrouwtje uit Grouw altijd een grote zak mee naar de socialistische vergaderingen, voor het geval die dag het 'parten' zou beginnen. Rond 1890 leefde bij veel Friese arbeiders de hoop, zo niet de verwachting, dat in hun provincie de revolutie spoedig voor de deur zou staan.

De socialistische beweging van toen verkondigde radicale geluiden. Eind 1892 wees de Sociaal-Democratische Bond het kiesrecht af als middel om het socialistische doel te bereiken. Nu was de praktijk weliswaar meer flexibel dan de leer, maar toch, het congresbesluit gaf de intentie duidelijk weer. Al sinds het eind van de jaren tachtig was de sociale onrust in de provincie Friesland groot. Het was begonnen met de stakingen van de veenarbeiders in het zuidoosten en van de landarbeiders op Het Bildt. Daarna waren in de strenge winters van de jaren negentig in Leeuwarden, Franeker en in tal van kleinere plaatsen werklozenbewegingen ontstaan. En de reactie van de overheid op de ellende en de armoede onder de arbeidende bevolking had er niet toe bijgedragen om het geloof in maatschappelijke hervorming te bevorderen.

Socialistische heilstaat nabij

De onrust nam verder toe. Een bericht uit de liberale *Friesche Courant* op een willekeurige dag, 5 januari 1893. Van de acht gearresteerden bij een opstootje in Leeuwarden zijn er zeven vrij gelaten. Een detachement genietroepen moet naar de Bergumerheide vanwege verwachte onrust. Oplopen en ingegooide ruiten in Harlingen. Onrust ook in Berlikum. Drie eskadrons huzaren vertrekken uit Venlo voor inzet in Friesland. Maar in hetzelfde bericht wordt gesteld dat de stemming onder de burgerij veel flinker is dan bij de hongeroproeren van 1847. Politie en burgemeesters treden fermier op. De socialistische boodschap lijkt in die dagen algemeen verbreid en de komst van de socialistische heilstaat nog een kwestie van jaren.

Kinderen op het schoolplein van Warga zingen revolutionaire liederen. Jonge soldaten marcheren door Leeuwarden op de tonen van het Vrijheidslied. Bestond in de jaren negentig in Friesland echt een revolutionaire situatie? Of was het nooit meer dan een stellige verwachting bij veel arbeiders en een onbestemde vrees bij tal van autoriteiten?

Staatsgreep of sociale revolutie?

Stond Friesland werkelijk een revolutie te wachten? En hoe zou die verlopen? In december 1891 werd in het socialistische *Recht voor Allen* door enkele Friese partijgenoten over dat thema gediscussieerd. De oude jurist D.A. van Eck uit Leeuwarden dacht dat op langere termijn een bewuste voorhoede een soort van staatsgreep zou uitvoeren en het socialisme zou invoeren. De jonge Jan Koenraad van der Veer uit Sneek dacht eerder aan een massaal revolutionair proces, waarbij de arbeiders zich achtereenvolgens van alle maatschappelijke instellingen meester zouden maken. En als Nederland begon zou de rest van Europa spoedig volgen. Dat een revolutie niet kon uitblijven, was ook de mening van de meer bezadigde Van Zinderen Bakker. De handarbeid werd aan de kant gezet en het grootbedrijf was bezig het kleinbedrijf dood te drukken. Er was sprake van een steeds toenemende accumulatie van kapitaal bij één klasse en daartegen kon verzet op den duur niet uitblijven. De toenemende verslechtering van de situatie der arbeiders zou de basis leggen voor een opstand van het volk. Maar voor een revolutie achtte hij de tijd nog niet rijp. Dat moment lag veel verder weg - zo was Bakker van mening - dan veel

Pieter Jelles Troelstra, parlementair socialist met een revolutionair sentiment

socialisten in Nederland dachten. Bij de massa heersten eerder grenzeloze onkunde over de ontwikkelingen en een geloof in het onnatuurlijke in plaats van socialistische ideeën.

Zedelijk beginsel

Ook Pieter Jelles Troelstra gaf in februari 1892 aan dat voor Friesland de revolutionaire tactiek niet deugde. 'De Friezen zijn gemoedelijk en bedaar: dat zedelijk beginsel dient hoog te worden gehouden'. Hij koos liever het parlementaire pad naar de overwinning. Maar Troelstra was daar wat dubbel in, want in hetzelfde jaar oefende hij met dynamiet aan de Groningerstraatweg. Misschien was dat omdat Domela Nieuwenhuis hem tijdens de befaamde discussie in Franeker had verweten, dat de parlementaire socialisten ervoor verantwoordelijk zouden zijn, als de socialistische revolutie bloedig zou worden. Van Zinderen Bakker zei zelf niet meer goed mee te kunnen doen aan het 'toejuichen en trappelen als er over

revolutie geschreeuwd wordt'. Hij viel daarmee rechtstreeks Domela aan, die op dat moment weer door Friesland reisde en de socialisten tot een revolutionaire Gideonsbende uitriep. Tal van socialistische sprekers getuigden in deze dagen van hun geloof in de revolutie. De 27-jarige Hessel Poutsma, uitgever van de *Sneeker Courant*, hield zijn gehoor voor dat de macht voor het grijpen lag. Chris Giezen, redacteur van *De Jonge Socialist*, riep de arbeiders op Van Houtens caco aan te schaffen. Dat leek onschuldig, maar met die codenaam werden wapens bedoeld.

De bekende propagandist Tjeerd Stienstra uit Harlingen zei onomwonden niet meer in de vreedzame weg te geloven. De ellende onder de arbeiders en de onwil van de hogere standen iets aan de problemen te doen hadden hem geleidelijk tot revolutionair gemaakt. 'Al dat geleidelijke geeft niets, besteedt liever het geld en den tijd, dien gij gaat verknoeien aan een adres, aan het verschaffen van revolvers aan den arbeiders.' Zijn recept: 'Een dynamietbom, precies op de tafel tussen het stelletjes minister geworpen, gooit de heele santekraam uit elkaar'. De rest kwam vanzelf. Wie zou zich dan nog kandidaat durven stellen?

Oplopende spanningen

De maatschappelijke verhoudingen verhardden; de spanning liep op. Werklozen eisten werk of tenminste eten voor hun gezin. Armvoogden zeiden onder bedreiging brood te hebben moeten geven. *Recht voor Allen* hield werkloze arbeiders in een tijd dat de werkverschaffing geen soelaas meer kon bieden voor: 'Spoedig zullen ze tot het inzicht komen, dat er maar één weg openstaat om uit dien toestand te geraken en dat is de weg der Revolutie.' De hulpverlening bij de overstromingen in Nij Beets leek die conclusie te bevestigen. Daar werd zelfs de brave schoolmeester Nawijn in de ogen van de autoriteiten een revolutionair, omdat hij zich keerde tegen fraude bij de bedeling. Het gevolg van het overheidsoptreden was, dat in 1892 de socialisten tijdelijk de rijen sloten. Tot dan gematigde socialisten radikaliseerden. Troelstra schreef dat de volksbeweging aan de uiterste grens van de wettelijkheid was beland, gedrongen tegen de schutting die recht van onrecht scheidde. 'De tijd van redeneeren en protesteeren is voorbij, die van handelen is aangebroken', schreef hij in de

Rindert van Zinderen Bakker, bedachtzaam socialist

Sneeker Courant. En zelfs de gematigde Oebele Stellingwerf verklaarde hoe het volk in de aanwezige marechaussees 'een soort van parasieten zag op het doodelijk kranke lichaam onze maatschappij, die haar naderend eind voorspellen'.

Gunsmoke

Maar ging die revolutionaire dreiging nu echt veel verder dan verbaal geweld? Er was natuurlijk wel iets aan de hand. Op bijna alle plaatsen in Friesland waren de arbeiders onrustig en werden vuurwapens vermoed. In november 1892 constateerde wachtmeester Joosten van de marechaussee dat in Appelscha na afloop van een socialistische vergadering met revolvers en geweren minsten tweehonderd schoten waren gelost. De wachtmeester en de brigadier van de marechaussee en twee veldwachters waren zelf ook met hagel beschoten. Ook het huis van armvoogd Van Rozen was onder vuur genomen. Die had de arbeiders kort daarvoor laten weten dat ze te weinig in de kerk en te veel op de socialistische vergaderingen kwamen. Verder waren diens turfhopen in brand gestoken. De leden van het armbestuur en de reservekas wilden ook een vergunning om wapens te dragen. Ook in Het Bildt doken alom revolvers op. Een Stannebuurster socialist loste

enkele schoten tijdens een meeting in Stiens, en werd daarop door een marechaussee uit zijn hand geschoten. De Gorredijkster winkelier A.G. Zwart adverteerde vrijuit dat hij uit grote voorraad Lefauchaux en Centraal Revolvers kon leveren, in alle kalibers.

In Menaldum en omgeving werden handgeschreven pamfletten opgehangen, waarin arbeiders werden opgeroepen zichzelf te helpen nu de rijken niets aan de grote nood wilden doen. Een met revolvers ondertekende boodschap, gericht aan de rijken in die plaats, was aan de boom gespijkerd. 'Meent ge misschien, omdat de arbeiders bedwaard zijn, dat hier niets omgaat? Dan komt gij bedrogen uit. Zonder veel gerucht te maken zijn zij goed georganiseerd.'

Verstand verloren?

Hoe reageerden de autoriteiten op al die onrust? Weinig verstandig, dat moet gezegd. Al in maart 1889 constateerde het *Friesch Volksblad*: 't Heeft er soms veel van, dat de vrees voor 't roode spook onzen machthebbers nu en dan het verstand doet verliezen'. In de komende jaren zou het nog erger worden. Van de procureur-generaal, directeur van politie te Leeuwarden, ging een schrijven uit dat socialistische vergaderingen door rijksveldwachters of marechaussees dienden te worden bijgewoond om te constateren of 's lands wetten werden overtreden. De namen van de sprekers en de behandelde onderwerpen moesten worden bijgehouden, en er moest worden gerapporteerd wat gezegd was. De procureur-generaal spoorde tevens aan tot strafvervolgning van demonstrerende werklozen, omdat dit de arbeiders tot verbittering zou brengen tegen de socialistische leiders. Strengere straffen waren nodig, omdat de arbeiders anders niet zouden begrijpen dat het een dwaling was te menen dat alleen geweld de misstanden zou opheffen.

Staat van beleg

Er moest worden opgetreden door militairen en politie. De burgemeester van Leeuwarden vroeg in januari 1891 twee detachementen infanterie vanwege de door de socialisten georganiseerde werklozenvergaderingen, die met de avond heftiger werden. Extra lichten militairen opgeroepen omdat bestaande garnizoens te veel verzwakt zouden worden door het sturen van steeds maar meer militairen naar het Noorden. Maar was de situatie echt

dreigend? In ieder geval spraken de machthebbers in Friesland van oproer en zagen ze zich gesteld voor toestanden die ze niet gewend waren. In veel plaatsen was de staat van beleg van kracht geworden en bestonden samscholingsverboden. Processen tegen socialistische sprekers en andere opstandigen waren aan de orde van de dag. Militairen en extra veldwachters waren hier gestationeerd. Maar, in hoeverre bood dat een oplossing, als het er echt op aan zou komen? Kon men echt op politie, marechaussee en militairen bouwen? Legio waren immers de klachten dat door de socialisten op grote schaal en met succes onder lotelingen en miliciens werd gecolporteerd. Commissaris Mr B.P. van Harinxma thoe Slooten had al in 1890 met afschuw geconstateerd dat nieuwe lichtingen soldaten door de Friese hoofdstad liepen onder het zingen van het socialistische Vrijheidslied (op de wijze van de Marseillaise). De begeleidende veldwachters durfden daartegen niet op te treden.

Onbetrouwbare infanterie

In januari 1893 schreef hij de minister dat onder de soldaten van het garnizoen Leeuwarden zo vele Friezen waren. Hij achtte deze minder geschikt 'om tot beteugeling hunner oproerige gewestgenooten te worden gebruikt'. Zijn broer Johan Sippo, burgemeester van Leeuwarden, vond ook dat de stad 'nagenoeg geheel van betrouwbare infanterie is ontbloot'. En de schutterij durfde hij, net als zijn collega's in Dokkum en Franeker, niet eens in te zetten. Omdat daarmee 'ook die elementen onder de wapens komen, aan welke men in dagen van troebelen beter doet, geene wapenen in handen te geven, daar zij die dan spoedig naar een niet gewenste zijde, misschien wel tegen hunne chefs zullen keeren'. Ook de burgemeester van Harlingen constateerde een hoogst verderfelijke geest onder de ingezetenen van zijn gemeente. De socialisten waren dagelijks aan het 'terrorizeeren'. De lagere klasse liet zich door de socialisten voor iedere rust- en ordeverstoring lenen, omdat zo voor hen 'uitzicht werd geopend op verbetering van hun lot, zoodra de lang gewenschte

omwenteling een aanvang zal nemen'. Hij vroeg daarom om het stationeren van een oorlogsschip.

Angst voor chaos

Uit dergelijke rapporten spreekt de duidelijke angst voor meer dan de oploopjes en woelingen van dat moment. Maar hebben de autoriteiten werkelijk gedacht dat de sociale troebelen van dat moment op chaos en op een revolutie zouden kunnen uitlopen? Voorbeelden waren er die eeuw in andere landen genoeg geweest. De Commune-opstand van 1870 joeg nog schrik aan, omdat toen een machtsvername door de arbeidersklasse - al was het slechts voor korte tijd - in beeld was gekomen. In 1847 hadden bovendien in Friesland al hongeropstootjes plaatsgevonden en de grondwetswijziging van een jaar later was onder druk van revoluties elders doorgegaan.

Commissaris der Koningin Binnert Philip baron van Harinxma thoe Slooten in vol ornaat

Maar of de Harinxma's en andere autoriteiten in de jaren negentig van de vorige eeuw nu werkelijk een revolutie hebben gevreesd? Vermoedelijk niet. Ze hebben wel rekening gehouden met situaties waar de vlam echt in de pan zou slaan, de politie de situatie niet meer aan zou kunnen en op grote schaal militairen ingezet moesten worden. Tot dusverre was dat alleen nog bij de stakingen op Het Bildt en in de veenderijen gebeurd.

Terugkerende rust

Na enkele jaren was het voorbij. Het kwam er niet van met de revolutie. De economische situatie verbeterde, de werkloosheid verdween en de lonen gingen omhoog. De eerste arbeids- en sociale wetten kwamen. Het gezond verstand van de minister beteugelde de dolgedraaide Friese autoriteiten. De parlementaire socialistinnen wonnen het op den duur van de vrije socialistinnen. De Van Zinderen Bakkers kregen gelijk met de constatering dat er op korte termijn geen sprake was van een revolutionaire situatie. Als die er in Nederland al ooit zou komen. Dat bleek opnieuw in 1918, toen Troelstra aankondigde dat de revolutie niet bij de grenzen van Zevenaar zou stilhouden en de burgemeester van Rotterdam al spoedig met de sociaal-democraten over een vreedzame machtsvername ging onderhandelen.

Wie niet werkt...

Toch, het had zo mooi kunnen zijn. De Sneeker socialist Foeke Kamstra schreef in 1903 een toneelstuk over de algemene werkstaking die tot de grote rode revolutie had geleid. Het geld was waardeloos geworden en voortaan moest iedereen - bezitter en niet-bezitter - werken voor de kost. Fabrieksdirecteuren moesten hout leren zagen, hun echtgenoten huishouden en hun dochters schoonmaken. Heropvoeding, precies! Want was de titel van Kamstra's blijspel niet 'Wie niet werkt zal niet eten'?

Domela Nieuwenhuis en Robert Michels

‘Die Logik muß ihnen weiter treiben’

Jeroen Boekhoven

Robert Michels (1876-1936) formuleerde de ‘ijzeren wet van de olichargie’ in 1911 in zijn *Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie, Untersuchungen über die oligarchische Tendenzen des Gruppenlebens*. In deze inmiddels klassieke studie stelde Michels dat iedere organisatie na verloop van tijd oligarchisch geleid zal worden. Zelfs daar waar democratische of socialistische principes de grondslag vormen van een organisatie, zal een kleine minderheid uiteindelijk regeren over de meerderheid.

In plaats van de ethische of ideologische belangen van die meerderheid te verderdigen zal die minderheid zich inzetten om de eigen positie in die organisatie te behouden. Doordat de leiding haar eigen plaats wil behouden en de belangen van de organisatie zelf zal gaan behartigen krijgt iedere organisatie een conservatieve instelling. Organisatie-technische en psychologische wetmatigheden bepalen zo dat organisatie en democratie niet samen kunnen gaan. De uiteindelijke conclusie van zijn onderzoek kon volgens Michels niet anders zijn dan: socialistische doelen kunnen niet via vertegenwoordiging in een partij of parlement bereikt worden.

Partijpolitiek

Robert Michels en Domela Nieuwenhuis (1846-1917) leerden elkaar rond 1904 kennen op een internationaal socialistisch congres. Ze raakten bevriend en correspondeerden met elkaar over de thema's die in *Soziologie des Parteiwesens* een centrale plaats zouden gaan innemen. Domela trachtte zijn dertig jaar jongere vriend te winnen voor het

anarchisme en geloofde dat de Duitser het nog ver zou schoppen. Zijn nieuwjaarsgroet aan Michels aan het begin van 1907 luidde: ‘Moge 1907 u en de uwen veel goeds brengen, gij zijt aan het klimmen, ik aan het dalen. Dat is ‘s werelds verloop’. In *Soziologie des Parteiwesens* wordt Domela Nieuwenhuis geportretteerd als een charismatische leider die de gevaren van organisatie al vroeg had doorzien.

Verwerpelijk compromis

Michels schetste de bevindingen van Domela op een Nederlands anarchistisch congres: ‘Toen het er nu op aankwam de meningen tot elkaar te brengen, deed men precies hetzelfde wat ik zulk een gelegenheid in de kamer zag geschieden. Er waren verschillende resoluties ingediend. De koppen werden bij elkaar gestoken. Deze liet wat vallen, die liet toe dat er wat bijkwam, er werd zolang geslepen en geveild, totdat zoowat allen er konden meegaan. Maar nu had men ten slotte ‘n ding gekregen dat eigenlijk niets wil zeggen. Zoo kwamen elf anarchisten tot een

resolutie, waardoor men, zooals de schrijver in de *Telegraaf* meent, de vrees voor het gezagsspook voorgoed den kop indrukte’.

Rijk milieu

Michels haalde ook een voorval aan dat plaatsvond op het internationale anarchistencongres in Amsterdam in 1907. De Italiaan Enrico Malatesta merkte daar op dat het noodzakelijk is goed georganiseerd de strijd aan te gaan met de zo hecht georganiseerde rijken. Michels antwoordde, ingegeven door Domela, dat Malatesta in dat geval beter naar de sociaal-democraten over kon stappen, omdat die op hetzelfde standpunt stonden. (‘Wenn du so denkst, lieber Freund, dann gehe getrost zur Sozialdemokratie! Dort sagen sie genau dasselbe’.) Robert Michels werd geboren in het jaar 1876 in Keulen in een rijke katholieke handelsfamilie. Hij studeerde geschiedenis en sociale wetenschappen in Parijs, München, Halle en Turijn.

Syndicalist

Michels werd lid van de socialistische partijen van Duitsland en Italië. In Parijs raakte hij bevriend met Franse syndicalisten als Lagardelle, Sorel en Barth. In 1900 promoveerde hij op een proefschrift over de inval van Lodewijk XIV in de Republiek der Verenigde Nederlanden in het bekende rampjaar 1672. In datzelfde jaar 1900 huwde Michels de dochter van één van zijn hoogleraren, Gisela Lindner. Hij nam afstand van zijn bourgeois-achtergrond en brak met zijn familie. In 1903 vestigde hij zich in Marburg als Privat Dozent aan de universiteit aldaar. In deze plaats werd hij actief lid van de syndicalistische stroming van de Duitse socialistische partij. Op de nationale vergaderingen zette hij zich met zijn Marburger Gruppe in tegen het revisionisme en vóór het revolutionaire syndicalistisch socialisme. In Marburg organiseerde Michels openbare discussieavonden voor studenten, ook om hen tot het socialisme te brengen. Een gevolg hiervan was, dat men hem het recht ontzegde zich te kwalificeren als universitair docent. Michels vertrok in 1907 naar Turijn.

Domela Nieuwenhuis (in cirkel) bij het Internationaal Socialistisch Congres te Brussel in 1891

Congrès International socialiste de Bruxelles, 1891.

Robert Michels (1876-1936)

Hier kreeg hij wel zijn 'Habilitation' en een aanstelling aan de universiteit. In Italië leerde hij de elitedenkers Vilfredo Pareto en Gaetano Mosca kennen. In datzelfde jaar stapte Michels uit de socialistische partij van Duitsland en even later ook uit die van Italië. In 1911 verscheen het boek waarmee hij beroemd werd.

Italiaans fascist

In 1913 werd Michels door zijn vriend Max Weber gevraagd co-redacteur te worden van het *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, waarin hij sinds 1905 al vele artikelen en boekrecensies had gepubliceerd. Zo had hij in 1906 nog een kritische, maar lovende recensie van Domela's *Geschiedenis van het Socialisme* geschreven en zorgde hij ervoor dat in 1909 een artikel van Domela verscheen. Robert Michels koos in 1913 ervoor als Italiaan verder door het leven te gaan. Hij liet zich Roberto Michels noemen. In de oorlogsjaren, die hij in Zwitserland doorbracht, kreeg hij een aanstelling aan de universiteit van Basel. Vele jaren later, in 1926, werd hij in Rome aangesteld. Een jaar nadat Michels lid was geworden van de Partito Nazionale Fascista (PNF) bood Mussolini hem in 1929 een plaats aan als hoogleraar aan de universiteit van Perugia. Tot aan zijn dood fungeerde Michels hier als één van de meest vooraanstaande politieke wetenschappers van het fascistische regime. Hij stierf in mei 1936. Michels had Domela leren kennen als iemand die evenals hijzelf weinig vertrouwen had in de Duitse sociaal-democratische partij. Deze partij functioneerde volgens Michels als een bureaucratisch apparaat dat politiek weinig vruchtbaar was. Het mechanisme van de partij was in de loop der tijd nog slechts gericht op verkiezingszeges. De partij leidde volgens Michels geen mensen op, maar zette zich in om onderdeeljes op de juiste plaats in de gecompliceerde machinerie te krijgen.

Van socialisme naar anarchisme

Domela's beschrijving van de vergaderingen van de Duitse socialisten geven een helder beeld van zijn afschuw. In zijn autobiografie *Van christen tot anarchist* uit 1910 schreef hij: 'Zeker, de Duitse partij is groot in aantal, maar gerust kan men van haar zeggen, dat wat zij won in breedte, zij verloor in diepte. (...) Geen partij waar de discipline sterker is en als gevolg daarvan is elk vrij initiatief, elk onafhankelijk optreden gesmoord.' Domela veronderstelde dat de jonge Duitser net als hij zou breken met het socialisme en anarchist zou worden. Domela schreef hem dat op 1 april 1905: 'Die Logik muß ihnen weiter treiben zur Anarchie oder sie fallen zurück'. In september 1905 zou Domela zijn Duitse vriend opzoeken in Marburg. Nadat hij op een vrijdenkerscongres in Parijs was geweest, vertrok hij per trein naar Duitsland. Domela had Michels nog een bericht gestuurd met het verzoek hem af te halen, maar werd bij aankomst gearresteerd door de Duitse politie. Robert Michels schreef twee jaar later een kort commentaar op deze gebeurtenis in een artikel waarin hij de Duitse sociaal-democraten sterk bekritiseerde. Deze affaire bevestigde volgens hem het negatieve beeld dat men in het buitenland al van Duitsland had. Dat Michels nog actief lid was van de Duitse socialistische partij verbaasde Domela.

Apostel van democratisch ideaal

In zijn brief van 12 november 1905 schreef hij dat hij van mening was dat zijn vriend niet thuishoorde bij de sociaaldemocratische partij. Hij hoopte dat Michels eens de moed zou hebben met die partij te breken. Domela stelde dat hij in Michels' publicaties het anarchisme kon proeven, dat ze naast elkaar stonden en wees Michels op de belangrijke rol van het anarchisme: 'Es sind nur die Anarchisten, welche die Welt fortreiben und darum müssen die jungen Kräfte wie Sie den Rücken zukehren des verachtete Sozialdemokratie und mit frischen Kräften sich ganz und gar zu widmen dem Anarchismus'. Over de kritiek van Michels op de Duitse sociaal-democraten merkte Domela op dat hij

deze al vijftien jaar eerder uitgesproken had. Dat Michels niet dezelfde conclusie zou trekken als hij, verbaasde Domela. Hij kon zich niet voorstellen dat zo'n schrandere man als Michels zich niet los kon maken van een partij die zijn wensen niet meer beantwoordde. Nadat Michels in 1907 uiteindelijk met de sociaal-democraten brak bekeerde hij zich echter niet tot het anarchisme. Het had volgens hem wel de meest ideale leiders voortgebracht, zoals Domela Nieuwenhuis, die voor Michels een voorbeeld van een gepassioneerde charismatische leider was die voor zijn idealen geleden had. Een apostel van het democratische ideaal. Ter illustratie van Domela's leiderschap beschreef Michels de massale eerbetuigingen die Domela ontving nadat hij in 1887 de gevangenis verliet. Domela raakte volgens Michels in de jaren 1890 zijn prominente plaats in de politieke arena kwijt omdat hij niet de redenaarskwaliteiten bezat die nodig zijn in de moderne democratie.

Mussolini

Het anarchisme had echter geen 'praktisch anwendbare Form zu geben vermocht'. Ook was het anarchisme achterhaald door de moderne politiek. Het vuur van het anarchisme werd brandend gehouden door de apostels, de redenaars, hun grote opofferingsgezindheid en hun overtuiging om recht te doen. Michels zocht en vond jaren later een andere politieke stroming waarin het vuur der overtuiging kon blijven branden. Zijn 'logica' bracht hem uiteindelijk bij het Italiaans fascisme en het charismatisch leiderschap van Mussolini die ook als socialist begon.

Spotprent die duidelijk wil maken dat Domela's Geschiedenis van het socialisme niet veel meer zou zijn dan knip en plakwerk

DOMELA NIEUWENHUIS „SCHRIJFT” ZIJN „GESCHIEDENIS” VAN HET SOCIALISME.

Als een held in een museum

Evert Kramer

Stilstaan bij beroemde mensen uit het verleden is een geliefkoosd museum-onderwerp. Niet alleen in de vorm van standbeelden worden helden uit de politiek, letterkunde of wetenschap herdacht maar ook in musea zie je vaak iets terug van onze regionale of nationale grootheden. Soms wordt zelfs een heel museum aan één persoon gewijd. Voorbeelden zijn er in Nederland te over: Couperus, Theo Thijssen, Multatuli, Van Gogh, Rembrandt. Ook Friesland kent het fenomeen: het Jopie Huisman museum in Workum.

Een socialist als de dichter/politicus Troelstra komt er wat betreft standbeelden niet slecht vanaf. Van de in totaal tweehonderd opgenomen beelden in C.J. Kuiks *Helden op sokkels, Literaire standbeelden in Nederland* uit 1980 komt Troelstra maar liefst in drie plaatsen voor: Stiens, Leeuwarden en Den Haag. En het kan maar niet op. Onlangs werd een van de grote scholengemeenschappen in Leeuwarden omgedoopt van Delta in Piter Jelles.

Ambivalente houding

Trouwens, wat opvalt in Kuiks overzicht is dat Friesland haar helden beter herdenkt dan naburige provincies. Of zien Friezen vaker helden waar anderen minder hard van stapel lopen? Terwijl we in Leeuwarden van onze grootste poët, Jan Jacob Slauerhoff, pas sedert 1992 een buste bezitten. Aandacht is er al wel voor de dichter Piter Jelles en vanwege zijn huwelijk met Nynke van Hichtum in het Frysk Letterkundig Museum. En nu komt daar dan het museum Willem van Haren te Heerenveen met een permanente tentoonstelling over Ferdinand Domela Nieuwenhuis bij. De locatie is

niet verwonderlijk. Iedereen die kennis heeft genomen van het standaardwerk *Wiarda Kroniek van een geslacht* van Friesland's grootste nog levende schrijver Theun de Vries, weet ook dat het epos rond Domela in de jaren tachtig van de vorige eeuw in de regio Schoterland speelde. Maar is zo'n politiek onderwerp aantrekkelijk? We zien ook in museum-land alom versnippering, branchevervanging, middelpuntvliedende krachten; iedereen neemt een stukje van meer van hetzelfde. Is dat typisch Fries? Het provinciaal museum in Leeuwarden opereert naast tien kleinere, professioneel geleide musea en nog een slordige honderd andere oudheidkamers. Wat dit betreft kunnen we nog veel leren van Groningen, waar naast het Groninger museum alleen musea te Warffum en Veendam tot enige bloei kwamen.

Geen vakbondsleider

Mijn eerste opwelling was Geerdink (directeur van het museum Willem van Haren te Heerenveen) te adviseren om Domela door te geven aan de Burcht van Berlage uit 1900. Daar, in het Nationaal Vakbonds museum, zou hij tussen

zovele andere voormannen van het socialisme van weleer ogenschijnlijk goed op zijn plek zijn. Hier ademt alleen al de architectuur een sfeer van idealisme, strijdbaarheid en broederschap. Iets wat je node mist in het zoveelste belendende pandje van een museum in Heerenveen. Maar Domela was geen vakbondsleider, dus we zouden hem postuum groot onrecht aandoen in de Burcht.

Zorgvuldige inrichting

Hoe kan een thema als politiek gedachtengoed zo gebracht worden, dat publiek geboeid is zonder boekenwijsheid op te dienen. Nogmaals een museumzaal in Heerenveen gewijd aan Domela mag niet het gevolg zijn van het feit dat archieven over zijn politiek leven toevallig beschikbaar kwamen uit Amsterdam. Nu is er over de politieke woelingen in Opsterland aan het eind van de vorige eeuw - denk aan Domela's optredens daar - voldoende bekend om te legitimeren dat er gepaste aandacht is voor het ontluikend socialisme in deze hoek van Friesland.

Als je Domela binnenhaalt, is het belangrijk om de sfeer en de inrichting af te stemmen op die sociale strijd. De te exposeren objecten moeten onmiskenbaar maar nooit opdringerig aan de mens herinneren. Foto's van hem, het volk toesprekend terwijl de marechaussee toeziet en persoonlijke voorwerpen tegen een achtergrond van de stuitende armoede van die tijd: foto's met veel kroost, hangend aan de jurk van een uitgeteerde moeder voor haar plaggenhut. Pikant toch wel dat *Afke's tiental* van Troelsta's eerste echtgenote Nynke van Hichtum, ons meer leerde over de noodzaak van het socialisme dan alle redevoeringen, kamerhandelingen enz. bij

Ter gelegenheid van het zestigjarig bestaan van de Algemene Nederlandse Agrarische Bedrijfsbond, op 13 mei 1960, werd dit schilderij als herinnering aan dit diamanten jubileum aan alle leden van de ANAB aangeboden

IN DONKER DROEF BESTAAN WIJST EENHEIDSWIL DE WEG NAAR LICHT EN LEVENSVREUGD

elkaar. Als we tenminste af mogen gaan op het nu al honderdvoudig herdrukte, meest favoriete kinderboek. Vaak is één beeld treffend genoeg om je voor altijd voor het socialisme te winnen. Een voorbeeld hiervan is de dagelijks door Karel Zwets meegebrachte appel voor het stervende meisje in *Wiarda*.

Beperkt sociaal geheugen

Informatieteksten werken storend op de plotselinge confrontatie met die onvoorstelbare armoede, kinderrijkdom en hoge werkloosheid van toen. Belichting en achtergronden moeten ten dienste staan van heel die mens Domela - opkomend voor menselijk onrecht. Een plaats voor reflectie dus. Het geeft weliswaar een overzicht van de sociale ontwikkelingen uit een voorbije tijd maar is niet uitsluitend een mausoleum voor de politicus. Met drama, sfeer en verwijzingen naar onze tijd kan het onderwerp zeer wel worden uitgediept. Alleen met die kop van hem is al van alles te doen, vergelijk het Che Guevara-effect. Gelukkig zijn Friezen als alle noorderlingen over het algemeen een nuchter en degelijk volk en eren zij hun helden gepast. Dat wij in onze tijd die helden zeker niet moeten vergeten, laat ons die huidige maatschappij haarscherp zien; geld, seks, vrije tijd/vakantie, kortom de breed genoten platheld waar het nu om schijnt te draaien is toch wel de nieuwe armoede. De teloorgang van het socialistisch gedachtegoed heeft met name met Paars I en II een ongekende vaart genomen. Was het woord koppelbaas in mijn jeugd in het Groninger Oldambt voor de losse landarbeider praktisch synoniem voor 'uitbuiters', nu bloeien de uitzendbureaus wederom als vanouds. Het proletariaat van nu wil toch oh zo graag flexibel zijn als we de wervende slogans mogen geloven. We vergeten snel.

Vervlakking

Een kanjer van een vent voor Heeren-veen dus, die idealist van weleer. Zeker als je hem tegenover de carrière-socialisten van vandaag zet, in hun krijtjespakken onze laatste taboes doorbrekend. Stilstaan bij een politieke held uit een tijd van vóór twee wereldoorlogen heeft wel degelijk nut. We lezen allemaal dat in de musea vandaag de dag vaart moet zitten, spanning en sensatie. Museumbezoek scoort niet onder jeugd evenmin als het lezen van boeken. Je kan zondags uit zoveel andere leuke dingen kiezen. Het museum met haar

stoffig imago komt bij de meesten toch echt op de laatste plaats. Tentoonstellingen waarvoor veel uitleg en achtergrondkennis vereist wordt zijn moeizame afdelingen in musea. Een voorbeeld uit eigen huis is het "Mata Hari Museum", dat aanvankelijk een multimediaspektakel zou worden. Te hoge investeringskosten tegenover een verhoudingsgewijs laag bezoekerscijfer deed bestuur en directie kiezen voor een behoudender aanpak, waarbij kunstenaars de vrije hand kregen in hun beleving van Mata Hari. Veel bezoekers ervaren die nu gecreëerde ruimte in ons museum als prachtig, een enkeling daarentegen loopt teleurgesteld weg en merkt zuinigjes in ons gastenboek op dat het wel erg pover is wat je daar ziet. Inderdaad, in een stopfles op sterk water of als mummie doen dode helden het beter. Wij hadden als realia slechts een tweetal plakboeken van haar huishoudster en wat foto's!

Omgekeerde antiekwinkel of echt museum?

Toch blijft het feit onloochenbaar dat een museum er ooit per definitie is gekomen voor uitstalling van historische voorwerpen. Die moeten kwalitatief aanspreken, historisch gezien uniek zijn en dus zeldzaam. Als ze dan ook nog een zekere schoonheid uitstralen is het mooi meegenomen. Het gebod is dus waken voor kwaliteit, anders ben je gauw een omgekeerde antiekwinkel. Voorwerpen moeten in de eerste plaats authentiek en tastbaar zijn - maar helaas achter glas - en dat marktvoordeel is enorm. Hoe vaak en uit hoeveel hoeken de-

zelfde voorwerpen ook gefotografeerd zijn in boeken of tijdschriften, je wilt ze toch één keer in je leven met eigen ogen aanschouwen. Wat Friesland betreft zijn dat bijvoorbeeld de Bonifatiusbijbel (bewaard in Duitsland) met de zwaardslagen er nog in van zijn "Overlauerse moordenaars", de Friese stadhouderportretten, De Poptaschat, het zwaard van Grutte Pier, de Saskia van "Rembrandt", de gouden koningsfibula van Winaam en de terpskeletten uit Hegebeintum. En zo zijn er nog wel een paar te noemen. De pas verworven vrijheidsmunt uit de veertiende eeuw is ook zo'n object met uitstraling.

Verleden sleutel tot toekomst

In een winkel is de klant koning, die bepaalt wat er in de schappen komt te liggen. Alleen is een museum geen winkel. Je kunt er geen historische voorwerpen kopen maar alleen met eigen ogen aanschouwen. Als daaraan geen behoefte meer is zijn de wortels met ons verleden doorgesneden en is er iets fout gegaan tijdens de opvoeding van een generatie. Dat besef is gelukkig inmiddels ook wel doorgedrongen tot een kleine groep kenners, waaronder velen uit het onderwijs. Laten we hopen dat het verschijnsel maar van voorbijgaande aard is want "the past should be for us the key to the future" wist een beroemde Britse onderzoeker al in de vorige eeuw, toen hij het ontstaan van geologische formaties bestudeerde. Dat laatste is in een menselijke samenleving niet fundamenteel anders. Hoewel sommigen misschien nog steeds hopen van wel.

Gebouw 'Constantia' in Amsterdam waar parlementaire en anti-parlementaire socialisten elkaar in de jaren achttiennegentig te lijf gingen. Domela Nieuwenhuis spreekt de laatste bijeenkomst die in het gebouw gehouden wordt toe

Is Domela Nieuwenhuis Actueel?

Rudolf de Jong

Is Ferdinand Domela Nieuwenhuis actueel? Neen, want daar was hij te actueel voor. En dat maakt hem actueel.

Dat lijkt een paradox. Maar anarchisme en paradoxen gaan goed samen. Proudhon, de vader van de anarchie werd wel de man van de paradoxen genoemd vanwege uitspraken als "eigendom is diefstal", "God is het kwaad" en "de anarchie is de moeder van de orde".

Nu was - een volgende paradox - Domela niet zo gecharmeerd van Proudhon en zijn paradoxen. Die vond hij maar verwarring zaaiend. En Domela wilde geen verwarring zaaien onder de mensen maar duidelijkheid, helderheid. Daarom was de actualiteit, de actualiteit van zijn dagen, voor hem zo belangrijk.

Op de drempel van de twintigste eeuw werd Domela anarchist. Nu, op de drempel van het derde millennium zijn zijn geschriften gedateerd. En, wat belangrijker is, de 'tijdgeest' waarmee de twintigste eeuw begon verschilt wel hemelsbreed van die van nu. Toen hoop en idealisme, vooruitgangsverwachting. En nu, ja wat eigenlijk?

In 1986 publiceerde de dichteres Wislawa Szymborska de bundel *"de mensen op de brug"* met hierin het gedicht "Een eeuw loopt ten einde" dat als volgt begint:

Hij zou beter zijn dan de vorige eeuwen, onze twintigste.
Dat kan hij niet meer waarmaken,
zijn jaren zijn geteld,
zijn tred is wankel,
zijn adem kort.

Er is al te veel gebeurd
wat niet had mogen gebeuren,
en wat had moeten beginnen,
is niet begonnen.

Zelfs de teleurstelling die hieruit spreekt, schijnt anno 1999 uit de tijdgeest verdwenen te zijn.

Als zombies gaan we immers de éérentwintigste eeuw binnen. Als zombies aanvaardden wij de Euro. Als Zombies kijken we naar een zich dood groeiend Schiphol en duizend km. files.

Overvolle straten bij de uitvaart van Domela Nieuwenhuis in 1919. Arbeiders uit het hele land waren naar Amsterdam gekomen om hun leider de laatste eer te bewijzen.

Als zombies spreken we over een Global Village en kijken we naar een aarde waarop tientallen miljoenen honger lijden en miljoenen omkomen door geweld.

Of is dit overdreven? Er zijn toch tegenkrachten? Mensen en organisaties die zich wel bekommeren om milieu, om mensenrechten, om vrede, om sociale rechtvaardigheid, om emancipatie?

En dit zijn wel de thema's die - misschien met uitzondering van het milieu - ook Domela bezig hielden. Weliswaar op een andere manier en met andere aanknopingspunten, maar toch. *Recht voor Allen*, *De Vrije Socialist* en *De Wapens Neder* waren de bladen die hij redigeerde. Bovendien was Domela een, wat ik zou willen noemen: tegenkracht binnen de tegenkrachten.

Hij deelde het geloof in een komende, betere, wereld van zovelen van zijn tijdgenoten die zich vooruitstrevend (een meerzeggend woord dan progressief) noemden. Een komende wereld van gelijkheid, van vrede en van vrijheid.

Deze vooruitstrevenden - onder anderen de door Marx geïnspireerde socialisten - hadden doorgaans een sterk vertrouwen in de macht, in machtsvorming via organisatie, via politiek en staat. Zij wilden de mensen achter zich krijgen, achter hun organisaties, ter versterking van hun organisaties en hun macht.

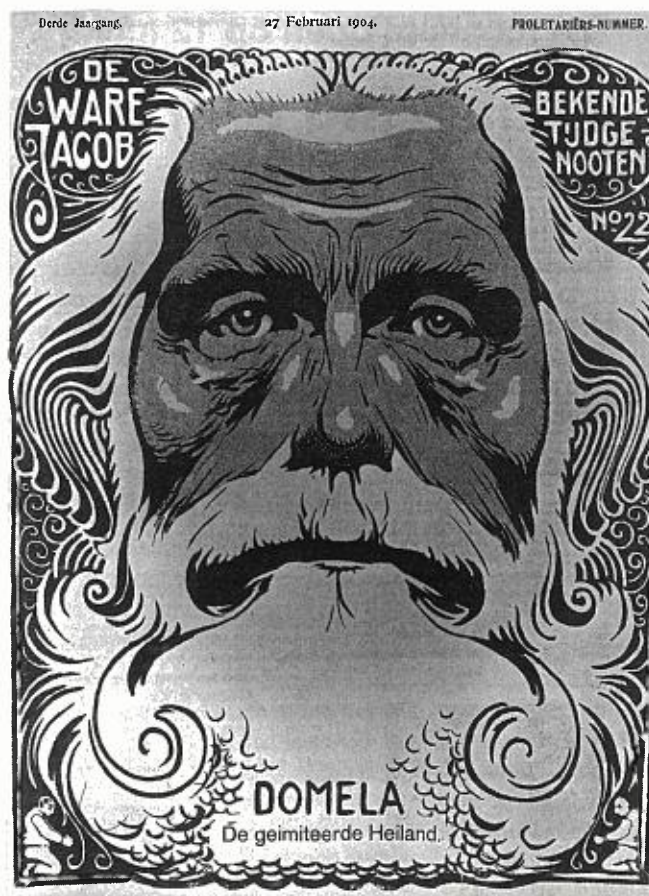
Domela zocht het langs een andere weg. Niet die van sterke en gedisciplineerde organisatie en van de macht. Hij zocht het in de mensen zelf. Niet om hen achter zich te krijgen maar om hun geestelijk vrij en zelfstandig te maken. Hij trachtte hen te verheffen tot vrijheid, tot bewustwording. Zijn leuzen waren simpel. "Brood en Vrijheid". Brood omdat een materieel bestaan - dat bescheiden kon zijn - voorwaarde was om tot vrijheid te komen. En hij koppelde het aan elkaar "Brood en Vrijheid". Dat was de kern van zijn vrij socialisme.

Het klinkt simpel. Domela wist echter, meestal uitgaande van een actuele kwestie of gebeurtenis zijn lezers, of zijn gehoor, zijn opvattingen en idealen uiteen te zetten en zijn publiek op te wekken tot zelfstandig denken en handelen. Soms waren zijn argumenten wel wat goedkoop en in zijn polemieken was hij niet altijd fair.

De overheersende indruk die zijn talrijke brochures en talloze artikelen maken is echter die van een rustig betoog; begrijpelijk geschreven met veel feitelijke informatie en veel uitspraken van erflaters uit de gehele westerse cultuur. Citaten die het betoog onderbouwden en er gezag aan gaven in de ogen van de lezers. Zij waren voor de arbeiders van onschatbare vormde waarde. Domela's geschriften laten zich lezen als een Volksuniversiteit, als een Studium Generale voor mensen met heel weinig mogelijkheden tot onderwijs maar met intelligentie.

De twintigste eeuw heeft niet de weg van Domela bewandeld, maar die van de organisatie en de politieke macht. De politieke macht is echter machteloos geworden. De verwachtingen dat, met behulp van de macht, onze eeuw beter zou zijn is niet uitgekomen.

Misschien maakt dit Domela wel actueel. De volgende eeuw zal moeten zoeken naar andere wegen dan de twintigste. Wegen die misschien meer op die van Domela lijken.

Misschien schuilt in Domela nog een andere actualiteit. In zijn vermogen om aan te sluiten bij actuele gebeurtenissen teneinde ideeën, idealen en cultuur over te dragen, naar de arbeiders, naar de gewone mensen. De mensen die zich inzetten voor de bovengenoemde thema's - milieu, recht voor allen, anti-militarisme enz. - zouden, dacht ik nog heel wat kunnen leren van Domela's begrijpelijk taalgebruik en van zijn betoogtrant.

Het vooruitgangsoptimisme van Domela en zijn tijdgenoten was niet realistisch. Zijn hoopvolle verwachtingen zijn niet uitgekomen. In veel opzichten was hij naïef. Zeker in onze ogen, gewend als wij zijn aan realisme en pragmatisme.

Maar misschien schuilt hierin een laatste actualiteit. Het gedicht van Szyborska eindigt als volgt:

Hoe moet ik leven - las ik in een brief van iemand
aan wie ik van plan was
hetzelfde te vragen.

Opnieuw en als altijd zijn er,
zoals uit het bovenstaande blijkt,
geen dringender vragen
dan naïeve vragen.

Nieuw museum open op 12 juni

Herinnering aan Domela blijft levend

A.T. Geerdink

Het is niet zo dat zowat elke plaats in de Zuidoosthoek van Fryslân een Domela Nieuwenhuiswei of -strjitte heeft. Maar tachtig jaar na zijn dood hangt het portret van Domela Ferdinand Nieuwenhuis nog steeds in een café in Nijbeets. En op de muur van een galerie in Gersloot prijkt meer dan levensgroot het krachtige zwart-wit portret dat zijn jongste zoon César ooit van hem maakte. Als er één streek is, waar een museum gewijd aan de vader van het Nederlandse socialisme op zijn plek is, dan is het dáár. In het voormalig kiesdistrict Schoterland dat hem in 1888 als eerste socialist naar de Tweede Kamer afvaardigde. Op 12 juni opent in Heerenveen het geheel vernieuwde en vernieuwende Ferdinand Domela Nieuwenhuis Museum.

Erfgoed Domela overcompleet

Het Ferdinand Domela Nieuwenhuis Museum is één van de oudste nog bestaande biografische musea van ons land. Het werd geopend in 1925. Eenmaal per week, op zondag, werd de verzameling bestaande uit het meubilair van de werk-kamer van Domela Nieuwenhuis en dienst bibliotheek opengesteld voor het publiek. Arbeiders die zich wilden ontwikkelen, maar zelf geen literatuur konden bekostigen, konden gebruik maken van de boekerij. Zo had Domela het ook in zijn testament bepaald. Het beheer van het museum berustte bij het Ferdinand Domela Nieuwenhuis Fonds. Dat was in 1914 opgericht om Domela Nieuwenhuis, die zijn gehele familiekapitaal in 'de beweging' had gestoken, een financieel onbezorgde oude dag te bezorgen. Na zijn dood in 1919 onderhield het met zuurverdiende arbeiderscenten en -stuivers bijeengebrachte fonds nog jaren diens weduwe en liet zoon César studeren.

Vreemde eend en donkere wolken

Het D.N. Museum is sindsdien op verschillende plekken in Amsterdam gehuisvest geweest. Laatstelijk aan de Herengracht in het vroegere onderkomen van het IISG, waar de bekende vormgever Dick Elffers een permanente expositie over het leven en werk van Domela inrichtte. Na de verhuizing van het IISG in 1981 kreeg het pand een onderwijsbestemming en werd het museum een wat vreemde eend in de bijt. De nieuwe functie van het gebouw vergrootte de toegankelijkheid bepaald niet. Tijdens de schoolvakanties bleven de deuren van het museum gesloten. Mede hierdoor vonden jaarlijks nog

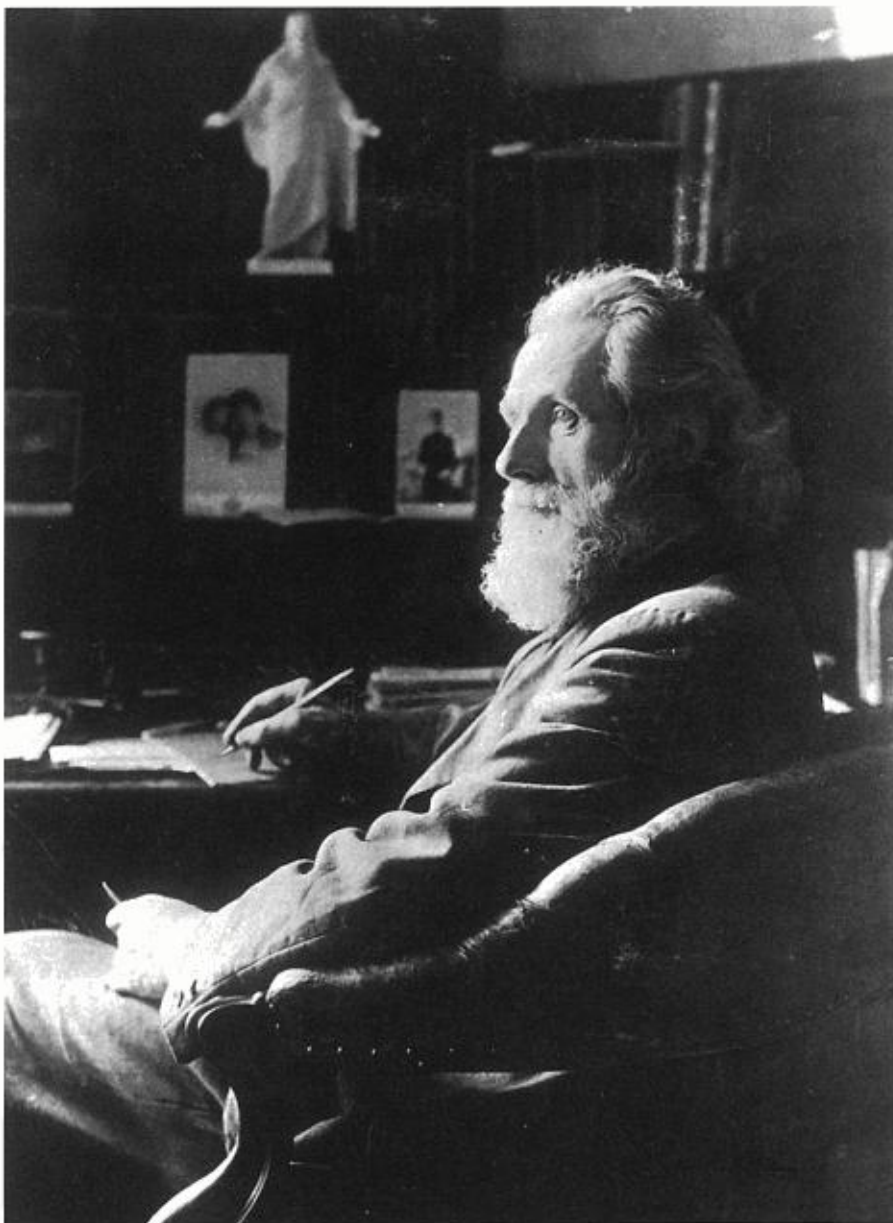
slechts enkele honderden mensen de moeilijke weg naar het museum. In 1996 pakten zich nog meer donkere wolken samen boven het museum. Het statige

grachtenpand werd verkocht en de nieuwe eigenaar wilde de collectie niet langer onderdak bieden. Enkele Friese bestuursleden van het F.D. Nieuwenhuis Fonds namen daarop het initiatief voor een verhuizing van de collectie naar Fryslân. Met succes. Het museum Willem van Haren in Heerenveen bleek bereid het Domela Nieuwenhuis Museum onderdak te bieden en de presentatie nieuw leven in te blazen.

Vernieuwend en toonaangevend

De komst van het D.N. Museum naar Heerenveen is onderdeel van een groot-schalige verbouwing en herinrichting

Domela Nieuwenhuis in zijn werkkamer

van het Museum Willem van Haren. Het doel van deze operatie, die de naam 'Willem van Haren op de kop' meekreeg, is de vaste presentatie van het museum voor een breed publiek toegankelijk maar vooral aantrekkelijk te maken. De vaste presentatie geeft een afwisselend beeld van de cultuurgeschiedenis van Heerenveen en omgeving. Dat Domela Nieuwenhuis een bijzondere plaats inneemt in deze regionale geschiedenis is in de introductie al aangegeven. Het museum Willem van Haren en het F.D. Nieuwenhuis Fonds hebben de ambitie om van het nieuwe Ferdinand Domela Nieuwenhuis Museum een vernieuwend en toonaangevend biografisch museum te maken. Dus geen fraai vormgegeven vitrines waarin foto's, brieven en andere documenten keurig geordend worden gepresenteerd met ellenlange tekstborden en bijschriften. 'Beleving' is het sleutelwoord in de nieuwe presentatie. Alleen door 'zijn' stem te laten horen, zijn aanwezigheid te suggereren, de sfeer van het fin de siècle op te roepen, kun je een persoon tot leven brengen, die in zijn tijd zowel de meest geliefde als de meest gehate persoon van ons land was. Wiens ideeën en optreden vele harten sneller deden kloppen en anderen juist de stuipen op het lijf joegen. Kortom, een persoon die iets te weeg bracht. Theatervormgevers hebben dan ook een belangrijk aandeel in het ontwerp van het nieuwe museum, dat vol theatrale elementen zit.

Van werkkamer tot volksherberg,

De bezoekers van het nieuwe museum wanen zich in de leefwereld van Domela Nieuwenhuis aan het eind van de vorige eeuw. Het museum is in een drietal ruimtes ingedeeld, die ieder hun geheel eigen sfeer hebben. In deze decors worden de objecten uit de collectie van het museum getoond.

Werkkamer

Als eerste komt men in de werkkamer van Domela, die vrijwel geheel bewaard is gebleven. Hier zijn ook portretfoto's van strijdmakkers en het Christusbeeldje van Thorvaldson te zien. In deze setting staat Domela als privé-persoon en als schrijver en denker centraal.

Vergaderzaal

Het tweede 'decor' is een vergaderzaal van socialisten rond 1900, waar objecten worden getoond die Domela's publieke optreden illustreren. Het topstuk is in deze ruimte een zeer fraai, in leren

De volksherberg van Hiske Loopstra onder Terwispeel, kort voor de afbraak

band met zilverbeslag gebonden album amicorum, dat Domela in 1904 aangeboden kreeg ter gelegenheid van het feit dat hij 25 jaar redacteur van *Recht voor Allen* was. Het album bevat een groot aantal aquarellen en tekeningen van bevriende kunstenaars, onder wie Anton Heijenbrock. Een belangrijke plaats in deze vergaderzaal neemt uiteraard het kathedraal in. Domela was immers een man van het woord.

Volksherberg

De derde sfeerruimte van het museum is geïnspireerd op de volksherberg van Hiske in Terwispeel. In dit café hingen tot in de jaren zestig de portretten van Multatuli en Domela gebroederlijk boven de toog. Hier werd aan het begin deze eeuw geen alcohol geschonken, in-dachtig de aan Domela toegeschreven woorden 'Drinkende arbeiders denken niet en denkende arbeiders drinken niet'. In dergelijke etablissementen ging zijn naam van mond tot mond en ontstond de mythevorming rond zijn persoon. Zowel de 'witte' als de 'zwarte' legende vorming wordt in dit volkscafé door middel van vele Domela parafernalía geïllustreerd.

Alle ruimten worden door licht- en geluidprogramma's tot leven gebracht. Zo komt men in de werkkamer meer te weten over het tragische privéleven van Domela door een presentatie, gebaseerd op de briefwisseling tussen hem en zijn oudste dochter Johanna. In de verga-

derzaal kan men luisteren naar fragmenten uit toespraken van Domela en in het volkscafé is een videofilm van Geart de Vries te zien over Domela als mythe.

Digitale informatie

Bezoekers die zelf op zoek willen naar informatie kunnen gebruik maken van diverse 'touch screens', waarmee een CD-rom over Domela en zijn tijd zijn te raadplegen. Dit wordt een elektronische bibliotheek, gevuld met tekst- en beeldmateriaal van en over Domela Nieuwenhuis. Dat gaat verder dan alleen een overzicht van zijn werken, zijn beeltenissen in foto en karikatuur en een keuze uit zijn briefwisseling. Ook beschrijvingen en commentaren van tijdgenoten en van hedendaagse historici, inleidende en toelichtende teksten maken deel uit van de CD-rom die op termijn ook buiten het museum ter beschikking komt.

Bron van inspiratie

Al met al is het nieuwe Ferdinand Domela Nieuwenhuis Museum in Heerenveen een ambitieus project. Een eerbetoon aan één van de invloedrijkste personen uit de recente vaderlandse geschiedenis. Niet een plek waar slechts geëerd of vereerd wordt, of het vingertje wordt geheven, maar een objectieve en levendige presentatie van een boeiende persoonlijkheid in wiens ideeën heden en verleden elkaar ontmoeten. Kortom, een museum als bron van informatie en wellicht ook inspiratie.

Bernardahûs ûnder Lichtaard

Hans Mol

In 'nij' midsieusk kleaster ûntdekkte en dan ek noch wol de âldste Cistersiënzerinnepriorij fan Nederlân: dat liket mear wat foar argeologen as foar histoarisy. Binne ommers alle skreaune boarnen dy't foar de iere Fryske skiednis oerlevere binne, net al lang bekend? Dat lêste mei foar de tolfde en trettjinde ieu sa wêze - foar de lettere tiid wachtsje inkelde oant no ta net goed bestudearre Latynske kroniken noch op útjefte -, dochs kinne ek út al dy al sa lang beskikbere teksten noch nije, ferrassende ynsichten destillearre wurde. As jo se mar mei tûke fragen út de goeie ynfalshoecken wei bestudearje.

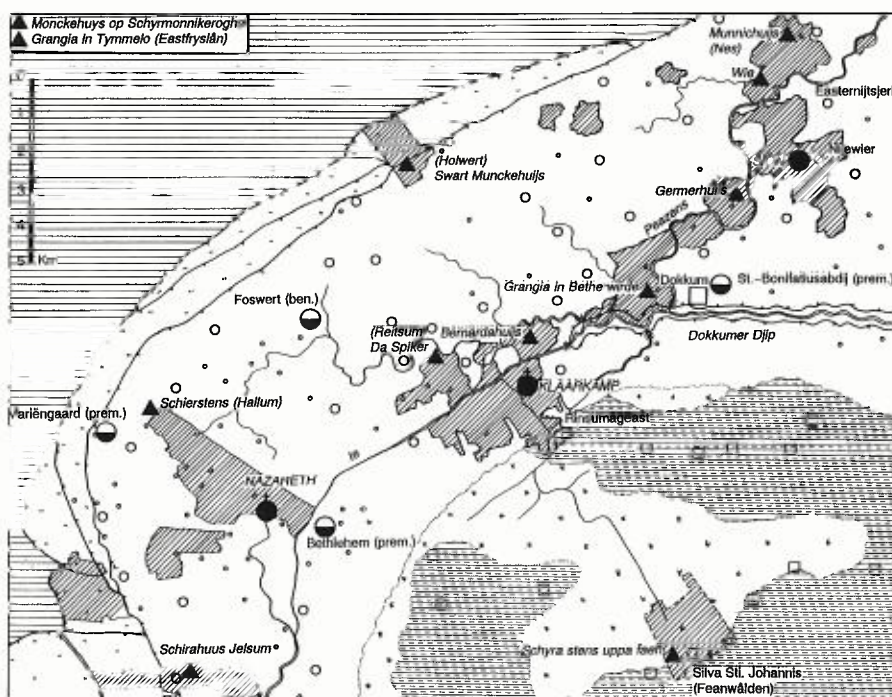
wurdt'. Yn it Latyn is dat: *'qui claustrum quod usque nunc cernitur condidit'*. En mei dat 'no' (*nunc*) mei wol tocht wurde oan de jierren om 1270 hinne. De trije, troch ien-en-deselde hân skreaune *vita(e)* (*de Vita(e) Sibrandi, Iarici, Ethelgeri*) dêr't it libben fan abt Jarich diel fan út makket, binne nammentlik nei alle gedachten tusken 1267 en 1275 op skrift steld.

Abtelibbens

Dat die bliken doe't Herman Lambooj, Paul Noomen en iksels in pear moanne lyn dwaande wiene mei it oersetten fan in lêstich te ynterpretearjen passazje yn de *Vita Iarici*, it libbensferhaal fan abt Jarich, út de rige abtenlibbens fan Mariëngaarde. Dat barde yn it ramt fan it saneamde Gesta-projekt fan de Fryske Akademy. It doel fan dat projekt is om de abtelibbens fan Mariëngaard of de *Gesta abbatum Orti Sancte Marie* sa't se yn it Latyn neamd wurde, op 'e nij yn it Latyn út te jaan, mar dan foarsjoen fan in parallel-oersetting yn it Nederlânsk. Foar wa't it net wit: de abtelibbens fan Mariëngaard foarmje de wichtichste ferheljende boarne dy't wy ta ús foldwaan hawwe foar de skiednis fan Westerlauwersk Fryslân yn de folle midsieuwen. De edysje fan Aemilius Wybrands, dy't yn 1879 troch it Fries Genootschap op 'e merk brocht waard, is al sûnt desennia net mear te besetten. It nije útjefteprojekt ferrint nammers goed. It liket der op dat de edysje, dy't mei mear as 500 siden in pendant foarmje sil fan de *Kroniek van het klooster Bloemhof te Wittewierum* yn de útjefte fan Jansen en Janse (Hilversum 1991), oer oardel jier presintearre wurde kin. De eigentlike oersetter is Herman Lambooj. Mefrou Marijke Gumbert-Hepp fan it Constantijn Huygensynstitút tinkt om de krekte ynterpretaasje fan it Latyn. Noomen en Mol fersoargje de begelieding op yn-hâldlik-histoarysk mêd.

Vicus Benardabure

Yn it ramt fan dat oersetwurk oan de Gesta hawwe wy al frijwat nije ynsichten opdwaan kinnen, mar de lokalisaasje fan in noch ûnbekend kleaster is grif wol it meast spektakulêr. De passazje yn kwestje wurdt fûn yn *caput* (haadstik) XXV. It is in koart ferhaal, dat om

Kaartsje fan de besittingen en úthôven fan de Cistersiënzer abdij Klaarkamp en syn frouljus-dépendânse Nazareth

1240 hinne spilet. It tema is de benaming fan in frater Thitard ta prior fan it Premonstratinzer kleaster Mariëngaard by Hallum. Fan him wurdt sein dat er in soan wie fan Folpert, in *nobilis* of ealman fan, of út, de *vicus* Benardabure. *Vicus* (ferlykje ús wurd 'wyk') kin hjir it bêste oerset wurde mei 'buorskip'. Ien fan Thitard syn trije bruorren hie de namme fan Bernardus, nei syn pake - dy't dus ek Bernardus (of yn it Fryske Bennert of soksawat) hjitten hawwe sil. De buorskip *Benardabure* moat dus syn namme oan him ûntliend hawwe. Oer dy âldste Bernard no wurdt troch de auteur fan de *vita Iarici* meidield, dat er it 'kleaster' stichte hat, 'dat [dêre] oant no ta sjoen

Sichtber claustrum

Oant no ta hat noch nimmen dit kleaster te plak bringe en mei ien fan de bekende Fryske kleasters identifisearje kinnen. Sjoen it feit dat neffens in meidieling efkes fierderop yn de tekst in broer en in neef fan de neamde frater Thitard ek yn in abdij yn Eastergoa yntreden binne (broer Wilgref yn Foswert en neef Folpert yn Klaarkamp), moat it om in kleaster yn Eastergoa gean, net fier fan Mariëngaard, Foswert en Klaarkamp. Alle oare bekende kleasters yn Noardlik Eastergoa wurde lykwols yn de Gesta hieltiten by har namme neamd, te witten de nonnepriorijen Bethlehem (Bartlehiem) ûnder Aldtsjerk, Nazareth

ûnder Hijum, Sion by Nijewier, en Templum Domini alias Weerd ûnder Moarre yn Eastdongeradiel. Sjocht men wat langer nei de tekst, dan falt it jin op dat mei *claustrum* earder in gebou of gebouwe-kompleks oantsjut liket te wêzen as in ynstitút. It *claustrum* is ommers noch foar elkenien te sjen! Mar it biedt blykber al lang gjin ûnderdak mear oan in geastlike mienskip. Want as dat wol it gefal west hie, hie de auteur fan de *Vita Iarici* it godshûs ienfâldich by syn namme neame kinnen. Hoe kin dy op it earste gesicht riedseleftige passazje útlein wurde?

Benardaburen-Bannerhuis

Us oanknopingspunt is de buorskip *Benardaburen*, om't út de kontekst dúdlik opmakke wurde kin, dat de stifting fan pake Bernardus dêre lokalisearre wurde moat. Dy namme liket in nijfoarming út de tolfde ieu. Hy rint alhiel parallel mei de nammen fan de efkes letter yn de *Vita Iarici* opdûkende, allyksa nei noch te trasearjen persoanen neamde buorskippen *Ethelgerabure* en *Kampengabure* (*Gesta abbatum*, cap. XXIX). Der is gjin mis op, dat dy lêste twa identifisearre wurde moatte mei Jelgerhuis (in buorren súdeastlik fan Ljouwert) en de bekendere, efkes mear nei it noarden

lizzende terpbuorren Camminghaburen. Yn analogy mei de nammewiksel *Ethelgeraburen* - *Ethelgerahuis*/*Jelgerhuis* komme wy dan foar Benardaburen út op *Benarda-/Bernarda-/Bannerhuis* yn Ferwerteradiel. Dy buorskip bestiet út twa pleatsen en leit ûnder Lichtaard, oan de Dokkumer Ie, lyk foar Klaarkamp oer. Fan beide pleatsen hat bliken dien, dat hja yn de fyftjinde en sechtstjinde ieu diel út makken fan it besit fan Klaarkamp.

Aldere muonts

It moat dus gean om in kleastergebou tichteby Klaarkamp en ek boud op it grûnbesit fan dy abdij: it âldste Cisterciënzer manljuskleaster yn Nederlân. Dat kleastergebou herberge dan om 1270 hinne, en nei alle gedachten ek yn 1240, al lang net mear in mienskip. It wie ea stifte en finansierd troch de nobilis Bernard, út en op syn famyljebesit. Soene wy dy stifting fan de neamde Bernard datearje moatte, dan soene wy - foarsichtich tebekrekkenjend - útkomme op in datum fan sa likernôch 1180. Om 1240 hinne waard Thitard ommers as prior oansteld. It kin net oars of hy hie doe al in hiele karriêre yn it kleaster efter de rêch en wie de 40 al passeard. Yn kleasters waard yn dy tiid foar it be-

neamen fan in prior - as de lieder fan de mienskip op yntern-religieusk gebiet - algemien de foarkar jûn oan in âldere muonts mei in soad ûnderfining. Thitard syn pake sil ek wol sa'n âlderdom hân hawwe doe't er syn rojale gebaar makke en Benardahuus stifte. Nimme wy 30 jier foar ien generaasje, dan moatte wy fan 1240 ôf 60 jier tebek yn 'e tiid rekkenje.

Froulike religieuzen

Bringe wy dan de lizzing fan dit konvint tichteby Klaarkamp yn ferbân mei in stifting rom fôar 1200, dan liket der mar ien konklúzje mooglik: dit kleastergebou wie bedoeld om ûnderdak te bieden oan de earste froulike leden fan de Klaarkampster mienskip, presis sa't de funksje wie fan it kleaster Bethlehem, dat noch fôar 1175 oplutsen waard, om de earste susters fan Mariëngaard te herbergjen. It hat dan al gau bliken dien dat dit kleastergebou te lyts wie om de grutte tarin fan froulike religieuzen op te fangen. Faaks ek lei it neffens de ferantwurdlike Cisterciënzer abten te tichteby it manljuskleaster (himelsbreed net mear as 800 meter) om útwreide wurde te kinnen. Dan soe troch de oersten fan Klaarkamp besletten west hawwe kinnen dat it ferstanniger wie en splis

Fragmint fan de topografyske kaart 1:25.000 wêrop Bennerhuis (Bernardahûs) oan de Dokkumer Ie. De rûne foarm noardwestlik fan Klaarkampster Mar jout it âlde kleasterterrein oan

de nonnemienskip yn twaën en bou foar har nije kompleksen op twa ôfsûnderlike lokaasjes, op grutte ôfstân fan de abdij. Sa'n gong fan saken soe in treflike ferklearring biede foar de noch riedsel-eftige omstannichheid dat wy foar de twa frouljusdépendânses fan Klaarkamp, de priorijen Nazareth en Sion, gjin âlderdomsfolchoarder kenne: it liket as binne beide kleasters tagelyk ta stân kommen. De âldst bekende datum dêr't beide huzen foar stifte west hawwe moatte, de *datum antequem*, is sawol foar Nazareth as Sion 1215. Dy datum komt út de bekende samling wûnderferhalen, de *Dialogus miraculorum*, fan de Cistersiënzer muonts Caesarius fan Heisterbach dy't in pear kear mei syn abt yn Fryslân west hat om de kleasters fan syn oarder hjirre te ynspekterjen.

Bethlehem

1215 jildt as it stiftingsjier fan de priorij Jesse (= Essen) efkes súdlik fan Grins, en

út Caesarius syn ferhalen wurdt dúdlik dat Nazareth en Sion als bestiende doe't Jesse boud waard. It ûnderstellen fan in iere frouljuspriorij fan Klaarkamp docht ek mear rjocht oan it feit dat Klaarkamp by eintsjebeslút folle mear sukses hie yn it oanlûken fan nonnen as Mariëngaard. Klaarkamp krige ommers op 'n doer twa streekrocht ôfhinklike frouljuspriorijen en Mariëngaard mar ien. Dat betsjut dat it âldere Klaarkamp - út de libbenbeskriwing fan abt Frederik fan Mariëngaard wurdt dúdlik dat Klaarkamp al bestie doe't Mariëngaard yn 1163 stichte waard - al like betiid as Mariëngaard of sels earder in hûs dêr't froulike religieuzen opheind wurde koene hân hawwe moat. Dat is fôar 1175, it sterjier fan abt Frederik, doe't Bethlehem (Bartlehiem) yn alle gefal al bestie.

Close reading

Nei't Nazareth en Sion ienkear stifte en de Klaarkampster nonnen dêrhinne

ferhuze wiene, bleauwen de gebouwen fan *Bernardahuus* yn gebrûk as úthôf. Dêrfandinne dat it *claustrum* om 1240 en 1270 hinne noch te sjen wie. Yn de fyftjinde- en sechtjinde-ieuske oarkonden en besitsoersjoggen fan Klaarkamp draacht dy úthôf de namme fan *Bernardahuus*, *Benaarda*, *Bannerhuus*, *Bennerhuus*, etc. Lykas de measte eartiidske úthoven of muontsehuzen fan Klaarkamp waard it doe al net mear troch konversen of likebruorren eksploitearre. Yn 1511 waard *Bannerhûs* bewenne troch twa hierders. De ien brûkte 56, de oar 62 pûnsmiet lân. Yn 1606 waard lykwols foar elk fan har in gruttere omfang registrearre: 101 en 109 pm. It besit fan *Bannerhûs* omfieme doe dus 210 pm (77 ha). It is werom te finen under de floreennûmers Lichtaard 1 en 4. Al mei al is hjirmei dúdlik wurden dat *close reading* fan al bekende teksten de Fryske kleasterskiednis fan de tolfde ieu dochs noch fierder ferhelderje kin.

Een koetshuis met een rijke inhoud

Hans de Haan

Dampende paardenlichamen, stampende paardenvoeten, ratelende wielen op de kinderkopjes, koetsiers en palfreniers. Het is voorgoed verleden tijd. Met de komst van de trein in de tweede helft van de vorige eeuw en de auto in de eerste helft van deze eeuw, zijn langzaam maar zeker de rijtuigen uit het straatbeeld verdwenen. In een iets trager tempo hebben de koetshuizen het loodje gelegd. Hoewel zeer schaars zijn er nog koetshuizen te vinden bij een enkele boerderij, pastorie, een groot herenhuis en een aantal Friese states.

Bijzonder exemplaar

Het koetshuis van Fogelsangh State te Veenklooster is gebouwd in 1793. Een mooi voorbeeld van een vroeg exemplaar, want de meeste koetshuizen in Friesland dateren namelijk uit de negentiende eeuw. Onze provincie liep wat dat betreft niet voorop, hetgeen alles te maken heeft met de (late) aanleg van verharde wegen op het Friese platteland. En verharde wegen zijn nu eenmaal onontbeerlijk voor een rijtuig.

Het gebouw van Fogelsangh State is zonder twiifel het mooiste en meest volledige van Friesland en absoluut een van de mooiste van Nederland. Een koetshuis bestaat meestal uit drie gedeelten: de stallen, de remise en de zolder. Op de stallen op Fogelsangh State is plaats voor zes paarden, in de

remise kunnen zes à zeven rijtuigen staan, in de tuigenkast kunnen een twaalfstal tuigen worden opgehangen, zoals borst-, gareel-, arren- en werktuigen. Op de zolder is ruimte voor de opslag van hooi en stro.

Tijdens de restauratie in 1993/1994 zijn de oude monumentale stallen en de tuigenkast in oude luister hersteld.

De geur van paarden

De vloer van de zolder is geheel vernieuwd en nadat alles opnieuw geschilderd was, is het koetshuis opnieuw ingericht. De bedoeling hiervan is het publiek te laten zien hoe een 'doorsnee' koetshuis van een adellijke Friese state rond 1900 er uitzag. Voor de herinrichting is een keuze gemaakt uit het rijtuigenbestand van het Fries Museum en de eigendommen van de eigenaren

Fogelsanghstate te Veenklooster met rechts het koetshuis in 1986

De familieomnibus gebouwd door de firma Kimman te Haarlem.

van Fogelsangh State, de graaf en gravin de Marchant et d' Ansembourg. Helaas is het aanwezige tuigenbezit door gebrek aan onderhoud en toezicht totaal in het ongerede geraakt. Gelukkig kon met het Nationaal Rijtuigmuseum te Leek overeengekomen worden zij zorg draagt voor tuigage, passend bij de aanwezige rijtuigen. Er ligt weer stro in de stallen en hooi in de ruiven. En het ruikt er naar paarden! Op 3 mei 1994 werd het geres-taureerde koetshuis officieel geopend. Ter gelegenheid daarvan stonden er zes Friese paarden op stal. De geur van deze edele dieren hangt er nog steeds.

Gesol met de sjees

Het viel nog niet mee een keuze te maken uit de vele verschillende soorten rijtuigen. Uiteindelijk werd gekozen voor een Friese sjees, een Friese tilbury, een buggy, een duc, een familie-omnibus, een bokkenwagen, een oud-friese hooiwagen, een jaunting car en drie arrensleden. De opgestelde Friese sjees kwam na een aantal omzwervingen op Fogelsangh State terecht. Jonkheer Mr D. W. van Andringa de Kempenaer schonk de sjees in 1912 aan het Fries Museum, waar hij een plaats op de eerste verdieping. In 1934 werd de sjees verhuisd naar Stania State te Oenkerk, waar onder meer de landbouwcollectie van het Fries Museum is ondergebracht. In het bij Stania State behorende koetshuis staat een selecte verzameling rijtuigen en arrensleden.

In 1976 krijgt Stania State een nieuwe bestemming en moeten alle collecties

terug naar het Fries Museum. Gelukkig kunnen de rijtuigen en arrensleden in het koetshuis van Fogelsangh State een plaats krijgen. De sjees is dan al enkele jaren daarvoor in bruikleen gegeven aan de praktijkschool in Oenkerk en wordt met name door Piet de Boer veelvuldig gebruikt voor tal van evenementen. Bij de herinrichting krijgt dit in Friesland zo in ere gehouden rijtuigje opnieuw een museale functie.

Tilbury en buggy

De opvolger van de sjees is de tilbury en de buggy. Beide zijn ze op Fogelsangh State aanwezig.

Hangt de sjees in leren riemen, bij de tilbury zijn het twee dwarsveren en in de lengte twee halve veren: het zogenaamde raamverenselstel. Dit maakt het rijtuig veel stabiel en comfortabeler. Doordat het tevens is voorzien van een kap en lampen is de gebruiksmogelijkheid veel groter. Vrijwel iedere boer die in de eerste helft van deze eeuw een paard heeft, bezit ook een tilbury. Helaas zijn er weinig originele tilbury's bewaard gebleven. Dit heeft alles te maken met het feit dat het in de naoorlogse jaren mode wordt het Friese paard aan te spannen voor een Friese sjees. De fraaie Friese tilbury's, te herkennen aan het mooie snijwerk op het bakje, verdwijnen daardoor in snel tempo. Wat er nog aan tilbury's over is, zijn vaak zwaar geres-taureerde rijtuigen, meestal zonder kap. Prachtige tilbury's zijn o.a. gemaakt door Steunebrink in Gauw en Yntema uit Workum.

De buggy vindt haar oorsprong in Frankrijk. Het is een handig, tweewielig rijtuigje, dat vooral bij de gegoede burgers in gebruik is. De buggy is comfortabeler dan de tilbury door betere vering en een zwaardere uitvoering van de bak. Het rijtuigje wordt evenals de tilbury en de sjees gebruikt voor het afleggen van bezoeken, boodschappen doen of voor plezierrijtjes op mooie dagen. De buggy van Fogelsangh state is afkomstig van Harinxma State in Beetsterzwaag en rond de eeuwwisseling gemaakt in Berlijn door de bekende rijtuigfabriek van de firma Zimmermann.

Chic rijtuig voor dames

Een typisch damesrijtuig, datering 1880-1890, is de duc, deze is eveneens afkomstig van Harinxma State en destijds gemaakt door rijtuigmakerij Bouland - Danseart te Brussel. Het lijkt op een victoria maar dan zonder bok, een chic rijtuig met gecapitonneerde rug- en zitkussens, spatborden, lage instap en een knechtenbank. Hierdoor is het een geliefd rijtuig voor sportieve jongedames van goede huize. Uiteraard draagt het feit dat in Nederland prinses Wilhelmina en in Duitsland de vrouw van keizer Wilhelm, keizerin Augusta, veelvuldig met een duc uit rijden gaan bij tot deze populariteit. Het is gebruik het rijtuig aan te spannen met twee pony's waarbij de jonge dames zelf mennen. Achterop zit de palfrenier of hij loopt naast het rijtuig om in geval van nood in te grijpen.

Familie-omnibus

Het topstuk van de collectie is ongetwijfeld de familieomnibus. Dit vierwielige rijtuig is eveneens een typisch chic rijtuig en wordt gebruikt om er korte of lange reizen mee te maken of gasten mee van de trein te halen. De familie-omnibus wordt bESPannen met twee paarden en gereden door een koetsier. Binnenin kunnen vier personen zitten, terwijl op het dak plaats is voor bagage. De familieomnibus is in het begin van deze eeuw gemaakt door de gerenommeerde rijtuigmakerij van de gebr. Kimman te Haarlem. Het bijzondere van dit rijtuig is de herkomst en de gebruiksmogelijkheden. De familieomnibus is oorspronkelijk gemaakt voor Wilco Julius van Welderen baron Rengers (1877-1932) van Stania State te Oenkerk. Via zijn dochter Tjallinga Aurelia Wilhelmina, die trouwt met een Van Sminia, komt de omnibus op De Klinze terecht. Zowel Hobbe (1874-1934) als zijn zoon

Hector(1902-1975) zijn echte paardenliefhebbers. Ze maken veelvuldig gebruik van het rijtuig. In 1960 verhuist Hector naar Vijversberg te Zwartewegsend en doet het landgoed met inboedel over aan zijn zuster Tjallinga Aurelia Wilhelmina. In 1966 moet zij het landgoed verkopen. Gelukkig kan de familieomnibus worden aangekocht door het Fries Museum en zo toch voor Friesland behouden blijven.

Het speciale van de omnibus bestaat uit de mogelijkheid er zowel in de zomer als ook in de winter mee te rijden. Voor mooie zomerse dagen kan de kap met ramen (winterkap) worden afgenomen waardoor er een soort wagonette ontstaat. Ook kan er een zomerkap op het rijtuig worden geplaatst. Dit bestaat uit een houten frame met een dakje. Mocht het plotseling beginnen te regenen dan kunnen er aan de zijkanten gordijnen van zeildoek worden neergelaten.

Speciaal voor de kleintjes

Natuurlijk horen in een adellijk koetshuis ook een of meer rijtuigen voor de kinderen. Op Fogelsangh State is dit een bokkenwagen die ooit door Nanne Ottema is verworven en via Stania State op Fogelsangh State terechtgekomen is. Het rijtuigje dateert uit de eerste helft van de vorige eeuw. De bak hangt in riemen en is voorzien van fraai houtsnijwerk. Curieus is de jaunting car, afkomstig van Harinxma state. De jaunting car is een typisch Iers tweewielig rijtuigje dat naast de bestuurder plaats biedt aan vier passagiers. Tevens kan de nodige bagage worden meegenomen. Aan weerszijden van de kast hangt boven de wielen een tweezijsbank, waarop de passagiers met hun gezichten naar buiten gekeerd kunnen zitten. Uitklapbare bakken dienen als voetensteun voor de passagiers. Hoe dit Ierse wagentje op Harinxma State terechtgekomen is blijft voor als nog een raadsel.

Lijkbaren en arrensleden

Achter in het koetshuis staat een boerenwagen uit het eind van de vorige eeuw. Het is een hooiwagen van het oud-Friese type met hoge zijschotten en hoog achterschot. De wagen is afkomstig van De Klinze en werd o.a. in 1934 gebruikt bij de begrafenis van jhr Hobbe van Baerdt van Sminia en in 1949 bij de begrafenis van zijn vrouw Tjallinga Aurelia Wilhelmina van Welden barones Rengers. Ook wordt hier de oude familielijkenaar van de Van Sminia's bewaard.

Wagenmaker/restaurateur Jaap Veenstra bezig met de conservering van de parkwagen.

Naast de rijtuigen staan er ook drie arrensleden opgesteld. Twee sleeën zijn altijd in gebruik geweest op Fogelsangh State. Allereerst een eenvoudige bakslee voor goederenvervoer in de winterperiode. De andere slee is een tikker met prachtig snijwerk en naar alle waarschijnlijkheid gemaakt door de bekende Leeuwarder wagen- en rijtuigmaker Pieter de Hoo. In deze werkplaats werden in de tweede helft van de vorige eeuw prachtige sjezen en arrensleden gemaakt. Tijdens het enkele jaren geleden uitgevoerde onderzoek naar het arrensledenbestand in Friesland werd door de schrijver van dit artikel in Wijnaldum op de boerderij van de familie Terpstra een arrenslee ontdekt met een naamplaatje van deze rijtuigmakerij. Beide sleden zijn qua snijwerk identiek. De derde slee is er een van het zogenaamde Friese type, een sierlijke slee die alleen door de elite werd gebruikt. De slee dateert uit de eerste helft van de vorige eeuw en is door het Fries Museum in 1934 gekocht van de douarière Van Harinxma thoe Slooten. Zij woonde in Leeuwarden, Nieuwstad 49 in het 'huis met de hoge stoep'. De ronde kuip, de vergulde ramskop aan de bovenzijde van de glijders en de ijzeren brug met H-vormige krullen zijn kenmerkend voor dit type dat ten onrechte de benaming 'Fries type' heeft gekregen. Het Fries Museum bezit nog meer arrensleden. Deze hebben een plaats gekregen op de zolder van het koetshuis. Hier vinden we ook een aantal duwsleden en kinderwagens.

Conservering en restauratie

Bij de heropening van het koetshuis staan de hierboven omschreven rijtuigen er schoon, fris en mooi opgepoetst bij. Met uitzondering van de sjees zijn de rijtuigen slecht onderhouden en zijn op korte termijn maatregelen nodig verdergaand verval te stoppen. Er wordt in overleg met het Nationaal Rijtuigmuseum een actieplan met begroting opgesteld. Dit plan heeft als doel de rijtuigen met behoud van hun authenticiteit te conserveren en maakt onderdeel uit van een groot conserveringsplan van het Fries museum. De buggy is in te slechte staat, restauratie is de enige mogelijkheid dit fraaie rijtuig van de ondergang te redden. De kosten voor de uitvoering van het totale project bedragen ruim f 65.000,—. In het kader van het Deltaplan cultuurbehoud subsidieert de Mondriaan stichting het project met een bijdrage van f 17.494,—. Na de beschikbaar stelling van het resterende bedrag door tal van stichtingen en fondsen, aangevuld met geld van het museum zelf, kon het project in december 1996 van start gaan met de conservering van de 19e eeuwse bokkenwagen. De werkzaamheden werden opgedragen aan de heer Jaap Veenstra uit Kollum. Deze restaurateur heeft zich in een lange reeks van jaren gespecialiseerd in de conservering en restauratie van rijtuigen en geniet het vertrouwen van het Nationaal Rijtuigmuseum. Van elk rijtuig is een uitvoerig conserveringsplan opgesteld. Per rijtuig is eveneens een uitvoerig verslag gemaakt met foto's van voor en na de conservering. Tijdens en voor de aanvang van de werkzaamheden is per rijtuig werkoverleg geweest. Dit heeft geresulteerd in een afgewogen conservering overeenkomstig de daarvoor geldende maatstaven.

Bekijken meer dan waard

Dit bijzondere project is inmiddels voltooid. Bezoekers kunnen naast de fraaie state, een authentiek ingericht koetshuis bewonderen met een aantal bijzondere rijtuigen. Een uniek bezit voor Friesland en een bezoek meer dan waard.

Fogelsangh State is geopend:
1 mei t/m 30 september,
di. t/m za. 10-12/13-17 uur;
15 juni t/m 30 september
ook op zo. van 13 - 17 uur;
30 april gesloten.

In memoriam Herrius Halbertsma (1920-1998)

Het was een indrukwekkend groot gezelschap dat op 9 december 1998 in het crematorium 'Noorderveld' te Nieuwegein afscheid nam van de op 3 december 1998 op 78-jarige leeftijd te Amersfoort overleden Dr. Herrius Halbertsma. De rouwbrief vermeldde dat de gestorvene "langzaam was weggeleden uit een welbesteed leven" en "zijn liefde, werk en levensvreugde" de familie hadden omringd. Voorts dat hij oud-conservator was van het Fries Scheepvaartmuseum te Sneek, oud-adjunct-directeur van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek en Officier in de Orde van Oranje-Nassau.

Eigenlijk geven deze kernachtige teksten al voldoende aan dat Herrius Halbertsma zowel in zijn familie als in brede kringen van het maatschappelijk leven een bijzondere plaats innam. Dat werd op 9 december nog eens bevestigd door achtereenvolgens de doopsgezinde predikante, een oud-collega van de genoemde rijksdienst en zijn dochter, de oudste van zijn drie kinderen. Zijn leven werd op zeer sympathieke wijze door hen geschetst. Men kan zich afvragen of het zin heeft daar in dit tijdschrift ook nog aandacht voor te vragen. Zowel de redactie als ondergetekende menen van wel, omdat Herrius Halbertsma, Herre in de omgang, van grote betekenis is geweest, niet alleen voor het culturele leven van Friesland, maar ook voor dat daarbuiten.

Geboren in 1920 in Sneek uit een bekend Fries geslacht, bezocht hij aldaar het gymnasium, studeerde hij kort in Delft en daarna in Groningen onder meer geschiedenis en archeologie. In 1943/1944 verrichtte hij zeer belangrijk karteringswerk in de terpengebieden van Friesland en Groningen. Daarna bleef hij werkzaam bij het Biologisch-Archeologisch Instituut te Groningen onder het directoraat van Prof. dr A.E. van Giffen (1884-1973) tot hij in 1949 een functie aanvaardde bij de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (R.O.B.) te Amersfoort, die hij in 1985 als adjunct-directeur verliet. Maar in zijn Amersfoortse jaren verloochende hij 'It Heitelân' niet. Hij wist integendeel door zijn geschriften, zijn enthousiasme en gedrevenheid vooral in Sneek veel te bereiken. Zo heeft hij het in 1938 daar opgerichte Fries Scheepvaart Museum, dat tijdens de oorlog zijn lokaliteiten aan andere instellingen moest afstaan, in 1946 voor de ondergang behoed toen hij het aan een onderkomen aan het Kleinzand (eens bezit van zijn familie) wist te helpen. Van 1947 tot 1975 was hij honorair conservator van het Museum en van 1947 tot 1998 ook bestuurslid. Maar ook in andere thans in Sneek bestaande of daar opgerichte instellingen speelde Halbertsma een rol. Wij noemen de Stichting Stamboek Ronde- en Platbodembachten en de Stichting Oud-Sneek en de Zuidwesthoek.

In de provincie heeft het Fries Genootschap Halbertsma als bestuurslid gehad van 1949 tot 1969 en de Stichting Alde Fryske Tsjerken (1971-1981), waarvan hij overigens mede-oprichter was. Ook aan de Federatie van Friese Musea en Oudheidkamers heeft hij zijn krachten gewijd, evenals aan de Vereniging voor Terpenonderzoek. In al deze functies kenmerkte Halbertsma zich als een persoonlijkheid, die niet schroomde zijn inzichten en ideeën op een bijzondere, vaak impulsieve wijze naar voren te brengen. Kon hij dat niet mondeling doen, dan schreef hij soms zeer lange brieven, die toch de aandacht kregen die zij verdienden. In Amersfoort bracht hij zijn liefde voor het verleden en het daarin door mensenhand gewrochte tot uiting in de gemeentelijke monumenten-commissie en wist hij belangrijke bouwwerken voor ondergang te behoeden.

We moeten hier ook de aandacht vestigen op zijn - schier toelozende - schrijflust. Naast talrijke brieven en krantenartikelen - die, als het in zijn ogen misstanden betrof niet geheel van een enigszins bouterende toon waren gespeend - zagen ook gedegen boeken en artikelen het licht. Als een meesterwerk mag wel gelden zijn *Terpen tussen Vlie en Eems* (Atlas I en Tekst II) een uitgave van de Vereniging voor Terpenonderzoek, in 1963 verschenen bij J.B. Wolters. Het was de neerslag van zijn met grote ijver en voortvarendheid volbrachte, hierboven al genoemde, inventarisatie van de nog aanwezige, maar ook verdwenen terpen in Friesland en Groningen. De tekst is doorspekt met talrijke bijzonderheden uit oude en jonge schrifturen, opgravingsverslagen etc.

Zijn enorme belesenheid en vermogen allerlei bijzonderheden te onthouden spreekt nog meer uit zijn als proefschrift op 1 juli 1982 te Groningen verdedigde *Frieslands Oudheid*. Dit als cyclostyle-product verschenen opus telt 841 pagina's, waarvan er 42 geheel met geraadpleegde literatuur zijn gevuld. Dit werk getuigt van zijn werkelijke grote liefde: de geschiedenis van Groot-Friesland in de vroege middeleeuwen met zijn koningen en de nu als heiligen bekend staande zendelingen, die hier ooit werkzaam waren. Het is een magistraal werk, misschien niet geschreven in de stijl die men van dissertaties gewend is, maar noemde een leraar de toen derde-klasser op het Sneker Gymnasium zijnde Herre niet 'een goede journalist', een opmerking die hem zijn gehele leven bij is gebleven? Naast deze grote werken publiceerde Halbertsma nog vele grote en kleinere artikelen en schreef hij enige kleinere monografieën, o.a. over Friese grietenijen en hun archeologische betekenis. In *Van Sneek tot Amersfoort* (Stichting Matrijs, Utrecht, 1992) tekent Halbertsma op zeer levendige wijze zijn levensloop. Herre Halbertsma is ook bekend door zijn talrijke opgravingen in Friese en Nederlandse kerken, waarover hij ook publiceerde. Zijn grote voorbeeld was Van Giffen, wiens baanbrekend werk hij zeer bewonderde, terwijl de R.O.B.-directeur Dr P. Glazema hem vooral in het kerkonderzoek stimuleerde. Diens opvolger Dr (later Prof.) W.A. van Es stelde hem in staat zijn proefschrift te voltooiën. Binnenkort verschijnt dit in een nog door Herre bewerkte nieuwe versie gelukkig in druk.

Tenslotte willen we aan de overledene ook als mens enige woorden wijden. Ondergetekende heeft hem sedert 1952 mogen kennen en grote waardering gekregen voor zijn werkkraft en zijn vermogen om met vele personen uit alle rangen en standen om te gaan waarbij zijn gevoel voor humor en zijn niet geveinsde belangstelling voor het welzijn van zijn gesprekspartners vele deuren opende. Zijn tot in zijn laatste levensjaar volbrachte reizen door geheel Europa, waarbij vooral Italië zijn voorkeur had, wist hij geheel aan zijn grote kennis van de middeleeuwen ten goede te laten komen. Dat hij echter, vooral in zijn brieven, wellicht niet altijd even tactvol was, wie zal het hem euvel duiden? Geldt ook in dit opzicht niet: Wie zonder zonde is, werpe de eerste steen?

De aan elk levend wezen beschoren dood heeft een begenadigde figuur weggenomen, een Fries in hart en nieren en een man met grote vermogens, wiens nagedachtenis zeker in ere mag worden gehouden. Moge zijn liefde voor het schone in het leven en zijn geestkracht tot voorbeeld strekken.

G. Elzinga

Tot lering van de jeugd

Vermaarde Friese mannen en vrouwen

Lotte Eilskov Jensen

Aan welke beroemde Friezen uit de geschiedenis kon de negentiende-eeuwse schoolgaande jeugd een voorbeeld te nemen? Om een antwoord op deze vraag te krijgen schreef het departement Leeuwarden van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen in 1823 een prijsvraag uit. Het ingezonden stuk van de predikant Gerard Brandt Maas werd bekroond en in 1830 gepubliceerd onder de titel *Levensschetsen van merkwaardige, meest Vriesche mannen en vrouwen*. Het werk bevatte de levensverhalen van acht personen die een verdienstelijke rol hadden gespeeld in de geschiedenis van Friesland. Op verzoek van het departement Leeuwarden publiceerde Brandt Maas in 1837 een vervolg, waarin vier nieuwe levensschetsen waren opgenomen.

Exemplarische levens-geschiedenissen

De *Levensschetsen* van Brandt Maas hadden tot doel om 'de Jeugd op te wekken' en 'echte Vaderlandsliefde' aan te kweken. De jeugd diende het gedrag van de beschreven personen zoveel mogelijk na te volgen en met evenveel overgave haar maatschappelijke plichten in de toekomst te vervullen. Het algemene welvaartspeil zou hierdoor stijgen, aldus de secretaris van het departement Leeuwarden Robidé van der Aa in het bijgevoegde voorbericht. Deze doelstelling sloot naadloos aan bij de idealen van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Het Nut, opgericht in 1784 te Edam, stelde zich ten doel het algemene welzijn van het volk te verhogen. Het richtte zich op de verspreiding van kennis, deugd, godsdienst en vaderlandsliefde onder brede lagen van de bevolking. Dit deed zij onder meer door het uitgeven van prijsverhandelingen en leerboeken.

In de bekroonde verhandeling van Brandt Maas werden meer en minder bekende Friezen voor het voetlicht gehaald. Achtereenvolgens werden beschreven Menno Simons, Gysbert Japiks, Tjerk Hiddes de Vries, Menno van Coehoorn, prinses Maria Louisa van Hessen-Kassel, Cynthia Lenige, Elias Annes Borger (deel 1) en Ats Bonninga, Duco Martena, Viglius van Ayta en Petrus Camper (deel 2). Van de levensloop van deze personen kon de jeugd veel leren. De dichter Gysbert Japiks (1603-1666) bijvoorbeeld had een ieder de schoonheid van de Friese taal laten zien. Hij had getoond, dat deze niet 'ruw en boersch' was, maar

'geschikt voor beschaafde reden en schoone gedichten'. Bovendien was hij een man van onbesproken gedrag. Hij was 'goed en zedig', 'godsdienstig', 'eenvoudig, oprecht, nederig en rond van aard'. Zijn gedrag verdiende navolging van 'den Noord- en Zuid-Nederlander in het algemeen, en van den Vries in het bijzonder'.

Ook de geneesheer en dichter Simon Stijl (1731-1804) paarde zijn dichtelijke talenten aan een deugdzzaam karakter. Hij was 'zacht, zedig, goedaardig' en had voor God een 'diepe eerbied'. Als een 'echt Vries' stond hij ten alle tijden de waarheid voor, 'gelijk dat aan een ieder waardig mensch betaamt'. Menno van Coehoorn (1641-1704) had een indrukwekkende militaire loopbaan doorlopen. Zijn krijgsvaardigheden had hij gecombineerd met goede karaktereigenschappen. Hij was een man van 'oude zeden', afkerig van 'winderigen ophef' en 'vleijereij', 'oprecht en onbaatzuchtig'. Aan hem kleefde 'niet ééne vlek'. Maria Louisa, prinses van Hessen-Kassel (1688-1765) tenslotte was weliswaar niet geboren in Friesland, maar had er het belangrijkste deel van haar leven doorgebracht. Haar bestuurlijke kwaliteiten gingen gepaard met stille godsvrucht en standvastigheid. Zonder uitzondering gaven de geportretteerde personen niet alleen blijk van uitzonderlijke talenten, maar ze waren daarnaast toonbeelden van deugdzamheid.

Predikant

De auteur van al deze stichtelijke levensverhalen, Gerard Brandt Maas (1787-1847), had zich grondig verdiept in de

Friese geschiedenis. Hij was zelf niet van Friese afkomst, maar werd geboren te Utrecht. Het grootste deel van zijn leven was hij werkzaam als Remonstrants predikant, eerst te Zwammerdam (vanaf 1811) en later te Gouda (vanaf 1829). Behalve de *Levensschetsen* publiceerde hij nog diverse andere werken. In 1835 verscheen een vertaling van een geschiedkundig werk van de Engelsman J.M. Braun, onder de titel *Engeland en de Engelschen*. Een tweedelige bundel *Gedichten* (1836-1837) volgde en kort daarna zagen twee vertalingen van Duitstalige historische werken het licht, namelijk *Geschiedkundige reizen in Griekenland* (1838) en *Lodewijk Philip, koning der Franschen* (1840). Verder bewerkte hij twee vraagboekjes van de predikant Pleun Labberton, met wie hij samen de gemeente te Gouda bediende.

Brandt Maas reageerde niet onmiddellijk op de prijsvraag van het Nut over vermaarde Friese mannen en vrouwen. Al in 1819 werd er een oproep geplaatst voor een geschied- en aardrijkskundige beschrijving van de provincie. Vanwege het gebrek aan respons vond er in 1823 een herhaalde uitschrijving plaats, ditmaal vermeerderd met de prijsvraag naar de memorabele Friezen. Alleen op de aardrijkskundige vraag werd toen gereageerd. Bij een nieuwe uitschrijving van het tweede gedeelte in 1826 zond Brandt Maas onder de zinspreuk 'De Vriesche naam is vermaard' een manuscript in. Na een grondige bewerking werden er van zijn *Levensschetsen* uiteindelijk 2400 exemplaren gedrukt.

Opvoedkundige geschriften

Het bekroonde werk van Brandt Maas stond niet op zich zelf, maar sloot aan bij een reeks van andere vroeg-negentiende-eeuwse opvoedkundige geschriften waarin exemplarische levensgeschiedenissen voor de jeugd waren te vinden. Zo werden in *Levensbeschrijvingen van beroemde Romeinen* (1800) diverse roemrijke personen uit de Klassieke Oudheid geportretteerd. Filosofen uit die tijd kwamen uitvoerig ter sprake in het naar een Frans origineel bewerkte *Korte levensschetsen van de meest vermaar-*

de wijsgeren der oudheid (1820). Bijzondere kinderen stonden centraal in *Levensbeschrijvingen van beroemde kinderen, of voorbeelden voor de jeugd* (3 dln., 1800-1801), een vertaling van een werk van de Franse pedagoog Freville. De vaderlandse helden Hugo de Groot en Michiel de Ruiter werden door Cornelis Rogge beschreven in *Levensgeschiedenissen voor jonge lieden* (2 dln. 1799-1800).

De meeste overeenkomst bestond er met een geschrift van de letterkundige Adriaan Loosjes uit 1791, dat eveneens in opdracht van het Nut was vervaardigd. In zijn *Levensschetsen van vaderlandsche mannen en vrouwen* passeerden de verdiensten van vier mannen en twee vrouwen uit de vaderlandse geschiedenis de revue, namelijk Paus Adriaan, Jacob Cats, Michiel de Ruyter, Jan Steen, Jacoba van Beijeren en Anna Maria van Schurman. Het werk van Brandt Maas leek als een Friese equivalent van Loosjes werk te zijn opgezet. In het hoofdstuk over de zeeheld Tjerk Hiddes de Vries (1622-1666) stond Brandt Maas bijvoorbeeld eerst uitvoerig stil bij de heldendaden van De Ruyter. Vervolgens werd Tjerk Hiddes opgevoerd als de Friese tegenhanger van De Ruyter; laatstgenoemde had hem, aldus Brandt Maas, zelfs getypeerd als een waardige opvolger na zijn dood.

Mannelijke en vrouwelijke samenspraken

De dialoog of samenspraak was een veelgebruikte vorm in dergelijke opvoedkundige werken. De levendigheid, de herkenbaarheid en de praktische toepasbaarheid verhoogden het leereffect. *Het Natuurkundig schoolboek* (1800), uitgegeven door het Nut, bestond bijvoorbeeld uit gesprekken tussen een meester en zijn leerlingen. Ook enkele hoofdstukken uit de *Levensschetsen* van Brandt Maas waren in dialoogvorm gegoten. Daarbij was er sprake van een seksegebonden invalshoek. Terwijl de gesprekken over beroemde mannen door een vader en zijn zoon werden gevoerd, vonden die over vermaarde vrouwen plaats tussen een moeder en haar dochter.

In het hoofdstuk over de uit Makkum afkomstige dichteres Cynthia Lenige (1755-1780) brachten een moeder en haar dochter Elizabeth al pratende allerlei relevante zaken over de opvoeding van meisjes ter sprake. Lezen en schrijven waren volgens de moeder geenszins schadelijk voor vrouwen en

meisjes. Het was juist prijzenswaardig, wanneer zij evenals Cynthia Lenige aan 'eenige letteroefening' deden. Maar, zo benadrukte de moeder, nimmer mochten meisjes en vrouwen hun eigenlijke, huishoudelijke plichten daarbij vergeten. Lenige gaf aan hen het goede voorbeeld. Want zij 'vergat nooit dat zij een meisje, eene vrouw was: zij bleef in 'haren kring' en speelde nooit *de savante*. De savante of geleerde vrouw werd in de literatuur van die tijd veelal getypeerd als een afschrikwekkende vrouw, die het huishouden verwaarloosde en met haar studielust de grenzen tussen de seksen overschreed.

Haaks op deze waarschuwingen aan meisjes om hun lust tot de studie te matigen, stonden de aansporingen aan jongens om goede leerprestaties te leveren. De geleerde Elias Annes Borger (1784-1820) uit Joure fungeerde als een navolgenswaardig voorbeeld: deze leerde op jonge leeftijd Latijn en Grieks en werd uiteindelijk hoogleraar in de godgeleerdheid te Leiden. 'Boeken waren hem liever dan de lekkerste koek' aldus Brandt Maas. De mannelijke helft van de bevolking diende zich flink in te spannen op school. Het werk van Brandt Maas vertoonde zo sporen van het in die dagen wijd verbreide denken in twee tegengestelde seksen, waarbij aan mannen en vrouwen tegengestelde eigenschappen werden toegedicht en verschillende maatschappelijke eisen werden gesteld.

Eekhoff als concurrent

Dat het opvoedkundig geschrift van Brandt Maas met de eerste prijs zou gaan strijken, was van tevoren geen uitgemaakte zaak. Het werk had namelijk stevige concurrentie te verduren. Het departement Leeuwarden ontving nog een ander interessant manuscript ter beoordeling. De auteur daarvan was, in de woorden van Robidé van der Aa, 'de nog jeugdige Wopke Eekhoff, Bediende in een Boekwinkel te Leeuwarden'. Het Nut verzocht aan Eekhoff om zijn inzending, die 'zoveel blijken van ervarenheid en naarstig onderzoek droeg' aan het departement af te staan. Ook hij zou dan een beloning ontvangen, bestaande uit tien ducaten.

Uit het manuscript van Eekhoff, dat wordt bewaard in de archieven van het Nut in het gemeentearchief te Leeuwarden, blijkt dat zijn keuze van vermaarde personen nogal afweek van die van

Brandt Maas. De zeventiende-eeuwse Gijsbert Jacobs, Tjerk Hiddes en Menno van Coehoorn werden door hem eveneens geportretteerd, maar het merendeel van zijn 'helden' leefde in de zestiende eeuw, namelijk de verzetsstrijder Grote Pier, de geleerde en staatsman Viglius van Aytha van Zwichem, de jurist Joachim Hopperus, de veldheer Kaspar Robles en de krijgsman Duco Martena (alleen de laatste werd ook door Brandt Maas beschreven). Verder had hij een plaatsje ingeruimd voor de achttiende-eeuwse godgeleerde Johannes Henricus Nieuwold. Beroemde Friese vrouwen had Eekhoff met opzet niet beschreven, omdat het aantal volgens hem te gering was. Bovendien wilde hij eventuele levensschetsen van dichtersessen niet opvullen met 'proeven' uit hun dichtbundels. Maar hij was, zo schreef hij in een begeleidende brief aan het Nut, ten alle tijden bereid in deze lacune te voorzien door enkele schetsen aan te leveren. Eekhoffs manuscript week nog in een tweetal ander opzichten af: het bevatte meer geschiedkundige achtergrondinformatie en de stijl ervan was doorwrochter en daardoor minder toegankelijk dan het werk van Brandt Maas. Mogelijk was dit de reden dat het Nut de voorkeur gaf aan de inzending van laatstgenoemde.

Het verloop van de prijsvraag had overigens weinig invloed op de bestendigheid van de naamsbekendheid van beide deelnemers. De troostprijswinnaar zou zijn sporen als historicus ruimschoots verdienen: heden ten dage geniet Eekhoff nog altijd bekendheid als chroniqueur van de Friese geschiedenis. Brandt Maas raakte daarentegen volkomen in de vergetelheid. Hier is, althans voor even, weer recht gedaan aan de 'historische verhoudingen'. De hoofdprijswinnaar krijgt weer even de aandacht en erkenning die hem in de jaren dertig van de negentiende eeuw ten deel vielen.

Fries Genootschap

Algemene Ledenvergadering

Op **20 april 1999** vindt de jaarlijkse Algemene Ledenvergadering van het Fries Genootschap van Geschied- Oudheid en Taalkunde plaats in het Fries Museum.

Op de agenda staat:

1. Opening
2. Notulen van de Algemene Ledenvergadering dd. 21 april 1998.
3. Notulen van de tussentijdse vergadering dd. 18 juni 1998
4. Jaarverslag van de secretaris over 1998
5. Rekening en verantwoording van de penningmeester over 1998
6. Verklaring van de commissie tot het nazien van de rekening over 1998
7. Benoeming van de onder 5 genoemde commissie voor 1999
8. Begroting 1999
9. Vaststelling contributie 2000: voorgesteld wordt de contributie te stellen op f 40,- (thans f 35,-)
10. Verkiezing leden van het bestuur: er zijn dit jaar een mutaties
11. Mededelingen over de onder het beheer van de Stichting 'Het Fries Museum' staande musea
12. Rondvraag
13. Sluiting

28

FRYSLÂN JG5 (1999) N°1

Rekening 1998 en begroting 1999

	Rekening 1998 f	Begroting 1998 f	Begroting 1999 f	Balans per 31 december 1998 f	1997 f
Baten				Activa	
Contributies	67.355	66.000	67.000	Inventaris en voorraden	1
Giften en donaties	3.160	2.400	3.000	Beleggingen	676.971
Verkoop publicaties	793	300	500	Vorderingen	10.872
Rente en dividend	34.764	30.000	33.000	Geldmiddelen	173.799
Bijzondere bate	10.000	-	10.000		861.643
	<u>116.072</u>	<u>98.700</u>	<u>113.500</u>		<u>820.455</u>
	=====	=====	=====		=====
Lasten				Passiva	
Publicaties	88.281	71.500	80.000	Eigen vermogen	629.057
Secretariaat en administratie	10.607	14.500	14.000	Fondsen	138.486
Huur magazijn	1.000	1.000	1.000	Kortlopende schulden	94.100
Drukwerk	917	500	1.000		861.643
Lezingen	588	2.000	1.000		<u>820.455</u>
Diverse kosten	2.035	1.500	1.500		=====
Frysk Lânbouwmuseum	1.000	1.000	1.000		=====
Subsidie uitgaven en projecten	6.500	6.500	7.000		
Fonds geschiedschrijving	5.000	-	7.000		
Batig saldo	144	200	-		
	<u>116.072</u>	<u>98.700</u>	<u>113.500</u>		
	=====	=====	=====		

Contributie 1999

Veel leden hebben de contributie over het lopende jaar reeds betaald en vaak meer dan dat; hiervoor hartelijk dank.

Degenen die nog niet hebben betaald, verzoek ik dit zo spoedig mogelijk te doen met gebruikmaking van de u in januari toegezonden acceptgiro.

De minimum contributie bedraagt (reeds sinds 1995) f 35,- voor particulieren en f 100,- voor bedrijven en instellingen.

Calvinisten en neutralisten in Friesland omstreeks 1600

Deze titel draagt de lezing die na afloop van de ledenvergadering op dinsdag 20 april aanstaande wordt verzorgd dr Wiebe Bergsma, wetenschappelijk medewerker voor nieuwe geschiedenis bij de Fryske Akademy. Bergsma gaat in op het verloop van het Calviniseringsproces in Friesland. Verliep dat wel zo succesvol als de stijle Calvinisten hadden gehoopt? Welke plaats werd de aanhangers van de oude religie, de rooms-katholieken, en een andere groep dissenters, de Mennonieten, nog gegund in de Friese samenleving? En hoeveel Friezen kwamen helemaal niet meer in de kerk? In de lezing zal de spreker ons enig inzicht geven in de resultaten van jarenlang onderzoek naar deze problematiek, dat resulteerde in het rond april van dit jaar te verschijnen boek *Tussen Gideonsbende en publieke kerk. Een studie over het gereformeerd protestantisme in Friesland, 1580-1650*.

De lezing begint om 20.00 uur, na afloop van de jaarvergadering in Fries Museum op 20 april aanstaande.

Sleeswijk-Holstein

Goed nieuws voor degenen die zich opgegeven hebben voor de excursie naar Sleeswijk-Holstein van 31 mei t/m 5 juni. Er is genoeg deelname zodat de reis door kan gaan. Spijt dat u zich niet hebt opgegeven? Dat kan alsnog. Er is nog een aantal plaatsen beschikbaar voor deze interessante en leerzame excursie. Zoals u in *Fryslân* 4/1998 hebt kunnen lezen voert de reis naar bijzondere natuurgebieden, musea en voor de Friese geschiedenis belangwekkende plaatsen. Meldt u zich daarom alsnog zo spoedig mogelijk aan bij de excursiecommissie, p/a De Tolve 64, 9084 BK Goutum en u krijgt per ommegaande informatie over plaats, prijs etc. Graag tot ziens.

De excursiecommissie
G. Elzinga en J.G. Raven

Kelderopruiming

Voor leden van het Fries Genootschap zijn, zolang de voorraad strekt, de volgende publikaties voor een speciale prijs verkrijgbaar:

1. J.J. Kalma, Repertorium Frieslands verleden. Overzicht van tijdschriftartikelen de Friese geschiedenis betreffende (1955, gebonden) f 5,—
2. J.J. Kalma, Naamlijst der Friese Doopsgezinde leke- of liefdepredikers en predikanten (1962) f 1,—
3. J.J. Kalma, Naamlijst der Friese Gereformeerde predikanten (1962) f 1,—
4. J.J. Kalma, Naamlijst der Friese Hervormde predikanten (1880 - 1959) (1959) f 1,—
5. G.H. van Borssum Waalkes, Epistel totten Friesen (1903) f 1,—
6. H. Reimers, Friesische Papsturkunden aus dem vatikanischen Archive zu Rom (1908) f 5,—
7. P. Sipma, Oudfriesche Oorkonden, deel II (1933, losse katernen) f 25,—
8. J.J. Kalma, "De Halbertsma's en har heilingen" (overdruk DVF 1968) f 1,—
9. P.C.J.A. Boeles, "De auteur van het Oera-Lindaboek" (overdruk DVF 1928) f 1,—
10. P.C.J.A. Boeles, "De houding van dr. Eelco Verwijs ten opzichte van het Oera-Lindaboek en het Friesch Genootschap" (overdruk DVF 1930)
11. C.J. Guibal, "Het Fries Genootschap van 1827 - 1952" (overdruk DVF 1953) f 1,—
12. A.J. Stakenburg, "Een iconographie der Van Harens" (overdruk DVF 1950) f 1,—

13. H. Reimers, "Die lateinische Vorlage der 'Gesta Frisiorum'" (overdruk DVF 1939) f 1,—
14. Vredeman de Vries, Theatrum Vitae Humanae (nieuwjaarsgeschenk 1978) f 1,—
15. Pentekeningen van C. Pronk (nieuwjaarsgeschenk 1978) f 1,—
16. Uit het oude Friese akkerbouwbedrijf (met tekeningen van Ids Wiersma, (nieuwjaarsgeschenk 1981) f 1,—
17. Groeten van Andreas Tjaarda (nieuwjaarsgeschenk 1982) f 1,—
18. Spoorwegspel (nieuwjaarsgeschenk 1983) f 1,—
19. Goltzius' Meisterstiche f 2,50
20. Catalogus tentoonstelling Friesch Zilver 1927 f 5,—
21. Ch. Dickens, In krystliet yn proaza f 5,—

De volgende delen van De Vrije Fries kosten f 5,— per stuk; bij een afname van tenminste vijf jaargangen van na 1970 bedraagt de prijs slechts f 2,50 per jaargang: 19-3 (1898), 20-2 (1903), 20-3 (1906), 28-1 (1925), 28-2 (1926), 30 (1930), 31 (1932), 38 (1946), 39 (1948), 42 (1955), 43 (1957), 44 (1960), 45 (1962), 46 (1964) 47 (1966), 48 (1968), 49 (1969) en de jaargangen 1971 tot en met 1992.

Bestellingen, **uitsluitend schriftelijk**, te richten aan het Fries Genootschap, Turfmarkt 11, 8911 KS Leeuwarden, met vermelding van jaar (DVF) en nummer (overige publikaties). Portokosten worden in rekening gebracht. Desgewenst kunnen bestellingen bij het Fries Museum worden afgehaald; u krijgt dan van tevoren bericht.

Armenzorg in Friesland

Rolf van der Woude

Misschien dat het lezers van *Armenzorg in Friesland* van Joke Spaans anders vergaat dan ik, maar bij lezing van het boek werd ik er haast vanzelfsprekend toe gebracht de actualiteit van onze nationale verzorgingsstaat te confronteren met de manier waarop onze voorvaders er mee omgingen. *Armenzorg in Friesland* snijdt dan ook een thema aan dat van alle tijden is. Elke samenleving kent armen en vreemdelingen die een plaats gegeven moet worden en elke maatschappij kent het dilemma van de grenzen van de solidariteit. Hoe losten bestuurders in Friesland deze problemen tussen 1500 en 1800 op? De auteur beschrijft de situatie vanuit het perspectief van de institutionele armenzorg. De vraagstelling van het onderzoek was hoe wetgevers, stadsbesturen en instellingen vorm probeerden te geven aan hun taak om de armen te verzorgen. Deze optiek is niet verwonderlijk: het boek is voortgekomen uit een opdracht van de besturen van het Ritske Boelema Gasthuis, het Sint Anthony Gasthuis, het Old Burger Weeshuis en de Ottema-Kingma Stichting in samenwerking met de Fryske Akademy.

Spil van het hele betoog is de vaststelling van Spaans dat in de vroege zestiende eeuw een omslag heeft plaatsgevonden in de armenzorg. De particulier georganiseerde armenzorg van de Middeleeuwen was door de opkomst van de stedelijke nijverheid en de bevolkingsgroei niet langer op haar taak berekend. Stedelijke overheden, daarin gesteund door hervormingsgezinde, doorgaans door het humanisme beïnvloede theologen, poogden de armenzorg te rationaliseren. 'Armoedezorg werd sociale politiek' (40). De belangrijkste maatregelen waren: weren van bedelarij, alleen zorg voor 'ware' armen, die niet meer konden werken en centralisatie van de uitvoering. De ontwikkelingen in de Friese armenzorg worden door de auteur verder in verband gebracht met hun verhouding tot dit humanistische ideaal. Deze voortdurend aanwezige rode draad geeft het betoog een hechte structuur en grote overzichtelijkheid.

Na Reformatie Humanisme

Volgens de auteur klopt de bewering, dat pas na de Reformatie de humanistische hervormingen in Nederland ingang vonden, voor Friesland niet. Opmerkelijk vroeg werden in deze provincie op verschillende plaatsen al pogingen in het werk gesteld om deze hervormingen in te voeren. Friesland liep dus voorop. Veel succes had het overigens nog niet. Ook dat is een constante in het boek: steeds doorkruisen andere belangen het humanistische programma, waardoor een strikte uitvoering in de knel kwam. Zo was één van de humanistische prin-

cipes dat de armen alleen in hun eigen woonplaats ondersteund konden worden. Dat betekende dat aan bedelarij, landloperij en migratie van kansarmen een halt toegeroepen diende te worden. Daarmee kon voorkomen worden dat de sociale systemen in de stedelijke centra werden ontwricht. Dit was - uiteraard zou je willen zeggen - een onhaalbare zaak. Stedelijke overheden bedachten daarom pragmatischer oplossingen zoals het passantengeld. Op voorwaarde dat ze niet zouden bedelen en de volgende dag verder zouden trekken werd 'passanten' door het stadsbestuur een klein bedrag ter hand gesteld. Zo hoopte men hen weer snel kwijt te raken.

Diaconieën machtig

De Reformatie betekende een belangrijke ommekeer in de organisatie van de armenzorg. Het humanistische programma van centralisatie en bevoogding kreeg een grote impuls, maar ook nu weer waren er vele omstandigheden die een strikte uitvoering in de weg stonden. Hoezeer stedelijke overheden ook probeerden de armenzorg te centraliseren, voortdurend werden zij daarbij gehinderd door problemen als interne factiestrijd. In de tijd na 1580 ontstond een heel scala aan sociale instellingen. Werken tuchthuizen, die niet alleen bedoeld waren als strafinrichtingen, maar ook als werkverschaffings- en opvoedingsinstellingen, pestlieders- en leprozenhuizen en wees-, gast-, en diaconiehuizen van diverse aard en soort. Interessant is het te lezen hoe de kerkelijke diaconieën een eigen plaats wisten te vero-

veren, hoewel hun streven duidelijk inging tegen de principes van de humanistische armenzorg. Centralisatie en controle wezen ze af en bedeeden ook vreemdelingen, mits die lidmaat waren. Toch kwam er in de loop van de tijd meer samenwerking en kwam er zoiets als een taakverdeling tot stand.

Het derde deel van het boek bespreekt de periode 1675 tot 1800. Het humanistische programma raakte langzaam maar zeker op de achtergrond. Niet alleen de verschillende denominaties kregen een steeds grotere plaats in het bestel, ook andere soorten van zorg kwamen van de grond. Er ontstond daardoor een groot scala aan instellingen en fondsen. De gedachten over armoede veranderden ook. Niet alleen bevoogding en disciplineren stonden voorop, er werden ook pogingen gedaan de armen te verheffen, door het geven van onderwijs of vorming.

Zorg bron van zorg

De crux van het betoog, dat het humanistische ideaal tot ver in de zeventiende eeuw de norm was en dat dit een belangrijke drijfveer voor de stedelijke overheden was om te pogen de zorg te integreren, overtuigt in het algemeen. Particuliere belangen kregen daarna de overhand en de zorg versnipperde. Wel lijkt de bewijsvoering van de stelling dat Friesland al vroeg in de zestiende eeuw werd beïnvloed door de humanistische hervormingen nogal geconstrueerd. Toen in Leeuwarden in 1526 het Sacramentsgilde, dat de huiszittende armen verzorgde, werd opgeheven en de voorgeden van het Sint-Anthonygasthuis verantwoordelijk werden voor de armenzorg in de stad, was deze centralisatie geen lang leven beschoren. Vrijwel onmiddellijk kreeg het Sacramentsgilde zijn opvolger in het Zoete Naam Jezusgilde. In het in 1528 opgestelde reglement is noch van invloed van het stadsbestuur, noch van humanistische ideeën sprake. Toch behield dit gilde lange tijd de voorgedij over de huiszittende armen. Als tweede verandering in moderne zin noemt de auteur de stichting van een weeshuis door een legaat van Auck Petersdochter. De motieven van de stichter waren echter een mengsel van tra-

ditie en vernieuwing, waarvan de achtergrond niet erg duidelijk wordt. Deze onduidelijkheid van de motieven speelt een rol bij de hele uitbreiding van de armenzorg in Friesland in de zestiende eeuw. Soms is er aanleiding te veronderstellen dat humanistische invloeden speelden, in andere gevallen echter niet. De auteur had hier wat meer ruimte kunnen nemen om te zoeken naar andere verklaringen van de veel geschaakte veranderingen in de Friese armenzorg in deze periode.

Dit neemt overigens niet weg dat *Armenzorg in Friesland* een goed boek is. Het is gebaseerd op gedegen bronnenonderzoek en geeft daarbij veel informatie. Dankzij het doortimmerde betoog en de heldere schrijfrant blijft het altijd goed leesbaar. Het is ook een vernieuwend boek. Naar mijn weten is dit de eerste keer dat een dergelijk overzicht wordt geboden van de geïnstitutionaliseerde armenzorg in een Nederlands gewest.

Joke Spaans, **Armenzorg in Friesland 1500-1800. Publieke zorg en particuliere liefdadigheid in zes Friese steden.** Leeuwarden, Bolsward, Franeker, Sneek Dokkum en Harlingen (Hilversum/-Leeuwarden 1997) ISBN 90-6550-574-1

Ynboek

Johanneke Sytsema

Nije oanwinsten fan de Provinsjale Bibliotheek fan july oant en mei desimber 1998.

Skiednis

- * **Drowned landscape:** the occupation of the western part of the Frisian-Drentian Plateau, 4400 BC-AD 500, Harry Fokkens. Assen, Van Gorcum/Amersfoort, Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, 1998. 183 p.
- * **Een eeuw volkshuisvesting in Friesland:** Appelscha en Oosterwolde, Folkert Jurjen Ringnalda et.al. Leeuwarden, 1998. 83 p.
- * **Een tweede wereldoorlog,** Gerk Koopmans. Leeuwarden, Verzetsmuseum Friesland, cop. 1997. 57 p.
- * **Sailing vessels visiting the port of Harlingen - 1818-1918,** G.N. Bouma. Haren, 1994. 127 p.
- * **Inventarissen** van de collectie microfiches van stukken betreffende het Bestuur van Friesland (waarvan de originelen in het ARA te Brussel berusten) en van de archieven van gewestelijke bestuursinstel-

lingen van Friesland (1498) 1522-1581 (1598), M. Gravendeel et.al. Ljouwert, 1998. 580 p.

- * **Inventarissen** van de archieven van gewestelijke bestuursinstellingen van Friesland, 1498-1961. Ljouwert, 1998.
- * **Inventaris** van de archieven van gewestelijke bestuursinstellingen van Friesland 1580-1795, S.P. de Jong et.al. Ljouwert, 1998. 462 p.
- * **Inventaris** van de archieven van de gewestelijke bestuursinstellingen van Friesland 1795-1813 (1815), P. Nieuwland et.al. Ljouwert, 1998. 2 dl. Dl. 1 1795-1807, 266 p. Dl. 2 1807-1813 (1815), p. 271-548.
- * **Inventaris** van de archieven van het provinciaal bestuur van Friesland 1813-1918 (1922), A.P. van Nienes et.al. Ljouwert, 1998. 2 dl. Dl. 1 500 p., dl. 2 p. 505-762.
- * **Inventaris** van de archieven van Provinciale Staten van Friesland 1920-1941/1946-1961, en Gedeputeerde Staten van Friesland 1919-1961, S.P. de Jong et.al. Ljouwert, 1998. 472 p.
- * **Inventaris** van het archief van de Commissaris der Koningin in Friesland 1923-1961, P. van der Veer, Ljouwert, 1998. 189 p.
- * **Inventaris** van het archief van de secretarie der gemeente Tietjerksteradeel (Tytsjerksteradiel) (1917) 1949-1965 (1987), Schelte Th. de Beer. Burgum, Gemeente Tytsjerksteradiel, 1997. 182 p.
- * **Staat und Kirche in Dithmarschen,** Nis R. Nissen. Heide, Westholsteinische Verlagsanstalt Boyens. 1994. 140 s.
- * **Archeologie van een houding:** Nederlandse identiteit in de Friese Volksalmanak 1836-1899, Elisabeth J. Brouwer. Estikken, nr. 73. Groningen, 1998. 434 p. Pleatslike skiednis
- * **Seekere voortreffelijke hujsinghen:** voornaam wonen in Leeuwarden, Leo van der Laan et.al. Leeuwarden, 1997. 72 p.
- * **Notabele woningen in Mantgum,** Peter Karstkarel et.al. Leeuwarden, Stichting Kultuer en Toerisme yn Fryslân, cop. 1998. 83 p.
- * **Historische straatnamen:** de stad Workum. J.J. Jansen et.al. Straatnamencommissie Nijefurd, Workum, 1998. 20 p.
- * **De 17 Keuren en de 34 Landrechten in de Ommelander Rechtshandschriften,** Johanneke C. Sytsema. Amsterdam, VU-uitgeverij, 1998. X. 443 p.
- * **Droege fuotten:** onderzoeksgids voor de Friese waterstaatsgeschiedenis, M. Graven-deel (red.) Ljouwert, Ryksargyf, 1998. 176 s.
- * **Der Stralsunder Frieden von 1370:** prosopographische Studien, Nils Jörn et.al. Köln, Böhlau, 1998. XII. 405 s.

Taal

- * **Friesisch:** Bestandsaufnahme und sprachpolitische Strategien, Piet Hemminga. Aurich, 1998. 33 s.
- * **Bad Frisian and bad Low German:** interference in the writings of a medieval West Frisian, Rolf H. Bremmer jr. Berlin, 1997. p. 375-388. (Overdruk uit: Multilingua, vol. 16, 4, 1997).
- * **Codex Hummercensis** (Groningen, UB, PEIP 12): an Old Frisian legal manuscript in Low Saxon guise, Thomas Stanley Baker Johnston (Proefschrift VU, Amsterdam). Ljouwert, Fryske Akademy, 1998. 626 p.
- * **Approaches to old Frisian philology,** Rolf H. Bremmer Jr et.al. Amsterdam, 1998. 343 p.
- * **Lexicon Frisicum A,** J.H. Halbertsma. Grins, Frysk Ynstitút, 1981- Priuwke 8. 1998. 178 s.
- * **Mercator guide to organizations:** providing information on lesser used languages, Rommert Tjeerdsma e.a. 4th rev. and ext. ed. Leeuwarden/Ljouwert, Fryske Akademy, 1998 (FA-nr. 857).
- * **Wurdliden fan 'e Fryske stedsdialekten,** Pieter Duijff. Ljouwert, Fryske Akademy, 1998. (Rige Fryske dialektstúdsjes, nr. 8. FA nr. 860). 177 s.
- * **Handelingen regionaal colloquium neerlandicum Wrocław 1993,** Stanislaw Prijedota (red.) Wrocław, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1994. 350 p.
- * **Modern North Frisian and North German:** a case study in language variation and language change between languages in contact, Timothy S. Parker. Kiel, Fach Friesische Philologie, Christian-Albrechts-Universität, 1993. XXV. 160 s.

Ferskaat

- * **Postincunabelen van dertig drukkers uit Duitse steden,** Leeuwarden, Provinsjale en Buma Bibliotheek, 1998. 7 p.
- * **Geographical variation in waders,** Meinte Engelmoer et.al. Dordrecht, 1998. 331 p.
- * **Das neuzeitliche Wrack aus dem Hedwigenkoog,** Kreis Dithmarschen, Anton Englert. Bonn, Habelt, 1997. 106 s.
- * **De Kooiplaats van Auke Talsma op de Hallumermieden,** Gerard Mast. Groningen, Directie Noord van het Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, 1998. 151 p.

Agenda

Ryksargyf Fryslân tijdelijk gesloten

In verband met de herinrichting van de studiezaal is het Ryksargyf yn Fryslân gesloten van maandag 26 april tot en met maandag 17 mei 1999.

Op dinsdag 18 mei aanstaande wordt de gebruikelijke dienstverlening hervat.

28 april 1999, 19.30 uur

Grote of Jacobijner Kerk te Leeuwarden

De Stichting Nassau en Friesland organiseert een lezing over de *bastaarden van Oranje*, verzorgd door mevrouw Reinildis van Ditzhuyzen.

Velen zijn geneigd de wenkbrauwen op te trekken als ze horen over bastaarden van Oranje. Toch is het een heel gewoon onderwerp, want onwettige geboortes waren vroeger gebruikelijk. Zeker onder de (hoge) adel. Dat was begrijpelijk, want in zulke kringen trouwde je niet voor je plezier, maar om je bezittingen veilig te stellen of te vermeerderen en om een erfgenaam te krijgen. De Oranjes bleven in dit opzicht niet achter. Zij zetten vele (erkende) bastaarden op de wereld. Zo had Willem van Oranje één kind 'van onechten bedde', zijn zoon Maurits had er acht (van vijf verschillende vrouwen) en zijn zoon Frederik Hendrik één. In haar voordracht zal Reinildis van Ditzhuyzen ingaan op onder meer het verschijnsel bastaardij en op de manier waarop de verschillende Oranjabastaarden door hun prinselijke vaders werden behandeld.

11 mei 1999, 20.15 uur

Theater Romein te Leeuwarden

De Studiegroep Geschiedenis Leeuwarden organiseert ditmaal een lezing, verzorgd door drie inleiders, de heren Han Janssen, Leo van der Laan en Hendrik ten Hoeve. Zij vertellen u alles over gevelstenen en geveltekens in Leeuwarden.

10 en 11 april 1999

NATIONAAL MUSEUM WEEKEND

ANJUM

Anjumer Molen 'De Eendracht',

Mounebuorren 18. Tel.: 0519-321926.

Open: ma 13-17, di t/m za 10-17

t/m 31 maart

Foto-expositie 'Ratjetoe'

1 t/m 30 april

Expositie van werk van de schildersclub 'De Tikselars'

1 mei t/m 30 juni

Expositie van werk van de schildersclub 'De Magelders'

1 juli t/m 31 augustus

Expositie van schilderijen van I. van der Veen

1 september t/m 31 december

De molenaar als kunstenaar

- Expositie van tekeningen van de hand van H. Kingma

Doorlopend

Zes zolders kijkgenot

- Vaste exposities, zoals een foto-expo van molens in Friesland en Dongeradeel, molenmodellen, kunst uit zee, molenaars-gereedschap en boerenspul, raderwerk (spoorwiel en rondsels), aandrijving en een prachtig uitzicht

DOKKUM

Streekmuseum 'Het Admiraliteitshuis',

Diepswal 27. Tel.: 0519-293134.

Open: di t/m vr 14-17, za 10-17

t/m 30 april

'Ids Wiersma'

- Expositie van de volledige collectie van Ids Wiersma

3 juli t/m 31 augustus

'Abe Gerlma'

DRACHTEN

Museum Smalingerland, Museumplein 2.

Tel.: 0512-515647.

Open: di t/m za 11-17, zo 13-17

t/m 11 april

Meiminsken

- Expositie van 'gestichtstekeningen' van Klaas Koopmans voorzien van zijn commentaar. De tekeningen geven een indringend beeld van de gekwetste mens. Ze zijn gemaakt tijdens opname en verblijf van de kunstenaar in psychiatrische ziekenhuizen

t/m 11 april

Grafiek uit De Nieuwe Amsterdammer

- Expositie van werk van Jan Sluijters en Piet van der Hem. H.P.L. Wiessing verliet met ruzie het tijdschrift 'De Amsterdammer'. Kort daarna richtte hij 'De Nieuwe Amsterdammer' op. Hij wilde hierin bijzondere spotprenten opnemen: modern van uiterlijk, groot en in kleur. Voor dit doel trok hij drie kunstenaars aan: Jan Sluijters (1881-1957), Piet van der Hem (1885-1961) en Willy Sluijters (1873-1949). De tentoonstelling laat werk zien van Jan Sluijters en Piet van der Hem. De artistieke kwaliteit ervan is vaak zo hoog dat Ad van der Blom eens schreef: 'De Nederlandse grafiek is in een klap op internationaal peil gebracht'. Te zien zijn onder meer prenten die een macaber beeld geven van de Eerste Wereldoorlog. Met bijtend sarcasme wordt het onvermogen van internationale politieke leiders in beeld gebracht. Opmerkelijk is de actualiteit van de prenten over voormalig Joegoslavië. Een van de prenten heeft als ondertitel: '...Er moet hier in deze streek toch nog een boerderij zijn, die bij den vorigen oorlog niet platgeschoten is?'

1 mei t/m 18 juli

Keunst troch Bern

- Tentoonstelling van schilderijen vervaardigd door leerlingen van diverse basisscholen in het kader van het project 'Museum keunst troch Bern'

FRANEKER

Museum 't Coopmanshûs, Voorstraat 49-51.

Tel.: 0517-392192.

Open: di t/m za 10-17, april t/m september ook op zo 13-17

t/m 27 maart

Auke de Vries - beelden en tekeningen

- Expositie van de in Den Haag woonachtige maar geboren Bergumer Auke de Vries. De Vries exposeert zijn 'vrije werk' in musea en galeries in binnen- en buitenland. Zijn in opdracht gemaakte beelden staan in openbare ruimten van Amsterdam tot Barcelona. Als beginnend kunstenaar maakte hij vooral schilderijen, tekeningen en etsen. In de jaren zestig ving hij aan met het maken van kleine, ruimtelijke modellen die aanvankelijk bedoeld waren als hulpmiddel bij het maken van grafiek. Al snel gingen deze driedimensionale tekeningen een eigen leven leiden en ontwikkelden zij zich tot zelfstandige sculpturen. Tot zijn bekendste beelden in Nederland behoren het Maasbeeld in Rotterdam, het beeld voor het Nederlands Architectuurinstituut in Rotterdam en dat voor het PTT-gebouw in Den Haag. De constructies van lijnen, stroken, vlakken, kegels en cilinder-vormen van ijzer of staal, lijken door hun open structuur heel licht, fragiel en instabiel hetgeen geenszins het geval is. Zowel de grote als de kleine beelden van Auke de Vries vertonen een dynamisch lijnenspel dat op het moment van allerhoogste spanning bevroren lijkt

3 april t/m 16 mei

Schilderijen van Ramon en Pico van de Werken

22 mei t/m 11 juli

Jan Roeland

- Jan Roeland geldt als een van de klassieke moderne schilders van Nederland. Die reputatie dankt hij aan de schilderijen die hij sinds eind jaren zestig maakt van hele gewone dingen als enveloppen, dozen, hamers en planten. De pointe zit hem evenwel in zijn transformatie ervan. Hoewel de dingen altijd wel herkenbaar zijn, leiden ze in hun geschilderde leven ook een dubbelbestaan. Daardoor kan in zijn werk een zinsbegoochelende spanning heersen. Niet alleen tussen figuratie en abstractie maar ook tussen ernst en humor, tussen intimiteit en ruimte. Een verbindende factor in dit alles is de intensiteit van zijn kleuren, de onnavolgbaarheid van zijn palet

17 juli t/m 19 september

Bont en Blauw

- Expositie van oosters keramiek uit particuliere collecties

25 september t/m 13 november

Schilderijen van Fons Hoiting

GORREDIJK

Stichting Streekmuseum Opsterlân,

Hoofdstraat 59. Tel.: 0513-462930.

Open: di t/m vr 9-17, za 13-16

Vervenningszaal

Hier staat een maquette opgesteld die de verwerking van een vervening heel duidelijk uitbeeldt. Aan de hand van kaarten, foto's diverse turfsoorten, enkele gebruiks-

voorwerpen en een nagemaakt veenhuisje krijgt de bezoeker een goed beeld van het leven in de turfsteekkerij

Hein van Vlietzaal

Een unieke verzameling stenen is door de in 1956 overleden amateurgeoloog en -archeoloog Hein van der Vliet nagelaten, zoals de eerste authentieke vuistbijlvondstenen in Nederland, vijf panelen over het gebruik van de artefacten. Op een wandkaart van Europa worden de plaatsen van herkomst van de uitgestalde verzameling aangegeven

Voorts wordt aandacht gegeven aan de voormalige Joodse gemeente, de socialistische beweging en de P.W. Janssenstichting in Gorredijk

GROU

Museum 'De Trije Gritenijen', Stasjonswei 1. Til.: Iepen: di t/m vr 10-17, za 13-17. Tijdens museumweekend op 10 april van 10-17 en op 11 april van 13-17

10 april t/m 30 september

Skipkesilen

- Een tentoonstelling over het wedstrijdvaaren met oude modelscheepjes zoals dat rondom Grou al bijna honderd jaar wordt gedaan

HEERENVEEN

Museum Willem van Haren, Van Harensbad 50-52. Tel.: 0513-623408. Open: di t/m vr 11-17, za- en zo 14-17

12 juni

- Opening Ferdinand Domela Nieuwenhuis Museum.

JOURE

Museum Joure, Geelgieterstraat 1-11. Tel.: 0513-413684. Open: ma t/m vr 10-17, zo 14-17. Van 1 mei t/m 1 augustus ook za 14-17

t/m 13 april

Meine Staal - tekeningen

16 april - 25 mei

Bjarni Ketilsson

Expositie van schilderijen, tekeningen en andere technieken van deze uit IJsland afkomstige kunstenaar

28 mei t/m 6 juni

Antonio Fuertes Fernandez

- Expositie van schilderijen van deze Spaanse schilder

Gedurende de zomermaanden

- Beeldenexpositie in de tuin van het museum

Oldtimermuseum 'Select', Mme. Curiewei 4, Woudfennen. Tel.: 0513-415499. Open: wo t/m zo 10-17

t/m 31 maart

- Bijzondere expositie van 'Oldtimer Specials', zoals Benz, Bugatti, Hispano Suiza en Rolls Royce. Bovendien is een unieke collectie auto-mascottes te bezichtigen

KOLLUM

Oudheidkamer 'Mr Andrea', Eyso de Wendtstraat 9-11. Tel.: 0511-452833. Open di t/m za 14-17

27 april t/m 25 september

Kollumerland c.a. in oude ansichten

- Tentoonstelling van oude prentbriefkaarten betrekking hebbend op Kollumerland c.a.

Het gehele jaar

Glashelder

- Expositie over glas in allerlei vormen en soorten. Deze tentoonstelling kwam tot stand in samenwerking met Royal Leerdam

KORNWERDERZAND

Kazemattenmuseum Kornwerderzand. Tel.: 058-2664865

Doorlopend

Het leven van de soldaat

- Zeven kazematten zijn heringericht in de stijl van de meidagen van 1940. Achter betonnen muren van drie meter dik ziet u hoe het leven van de soldaten op Kornwerderzand was

LEEUWARDEN

Fries Museum, Turfmarkt 11.

Tel.: 058-2123001.

Open: ma t/m za 11-17, zon- en feestdagen 13-17

t/m 28 maart

Schatten onder de schotel

- Zo luidt de titel van de tentoonstelling die vanaf half januari wordt gehouden. Hierin zal een greep uit de uitzonderlijk rijke en gevarieerde collecties van amateur-archeologen te zien zijn. Het accent ligt op vondsten die zijn gedaan met behulp van de metaaldetector. Te zien zijn onder andere prehistorische gereedschappen, Romeinse wapens, pronkjuwelen uit de vroege middeleeuwen, bedevaarttekens uit de late middeleeuwen en ambachtelijke producten van meesters uit diverse steden.

Deze tentoonstelling is van 3 april t/m 30 mei te bezichtigen in het Museum Historisch Burgerweeshuis te Arnhem en van 13 juni t/m 12 september in het Goois Museum te Hilversum

t/m 11 april

Fries Museum yn 'e pronk

- Autentieke klean 1780-1930

Menigeen heeft in Leeuwarden zijn of haar neus platgedrukt tegen de etalage van die geheimzinnige winkel van Gerlach 'Costumiers'. Hele werelden liggen daarachter verborgen, van Middeleeuwse ridders tot stralende operettesterren, van sprookjes tot verhalen uit de Bijbel. Verkleed in zulke kleren maak je deel uit van zo'n andere wereld.

De tentoonstelling laat hele oude en bijzondere kledingstukken zien, die in het dagelijks leven zijn gebruikt en later door Gerlach zijn verworven. Voor verhuur zijn deze niet meer geschikt, ze zijn daarvoor te kwetsbaar en te bewerkelijk. Maar prachtig om naar te kijken zijn ze nog wel. Het Fries Museum heeft om de historische waarde deze collectie kleding van Gerlach verworven

t/m 6 juni

H.W. Mesdag (1831-1915)

- Schilder van de zee

Het accent van deze tentoonstelling ligt op de vele zeegezichten die Mesdag in tal van variaties maakte: vissersschepen op het strand en varende op zee in de buurt van Scheveningen.

Hendrik Willem Mesdag, van Fries-Groningse komaf, volgde samen met zijn broer Taco tekenlessen. Naast zijn baan als bankier bleef hij schilderen. Pas in 1866 koos Mesdag definitief voor een schildersloopbaan, daartoe in staat gesteld door een erfenis. In 1870 ontving hij in de Parijse salon te Den Haag een gouden medaille voor het schilderij 'Les brisants de la mer du Nord'. Dit schilderij is tevens in de tentoonstelling te zien. Vele eerbewijzen volgden. In 1881 nam hij de opdracht aan voor het schilderen van het beroemde Panorama Mesdag, waarin hij op het 1600 m² het uitzicht vastlegde vanaf het hoge Seinpostduin te Scheveningen. Hij werd hierin bijgestaan door zijn vrouw Sina en een aantal Haagse School-schilders. Het merendeel van de getoonde werken is afkomstig uit particulier bezit. Naast deze is een nevententoonstelling ingericht met tekeningen, aquarellen en gouaches met zeegezichten uit eigen collectie. Het betreft hier werken van de Friese kunstenaars Wigerus Vtringa, Pieter Idserdts Portier en Nicolaas Bouer en de (Nederlandse) kunstenaars Gerrit Groenewegen, Martinus Schouman, Petrus Johannes Schotel en Hermanus Koekkoek. Bij de tentoonstelling worden rondleidingen verzorgd

t/m 13 juni

Het Andere Land

- Het landschap aan het einde van de schilderkunst. Expositie van de kunstenaars Hans Broek, Gé-Karel van der Sterren, Koen Vermeule, Robert Zandvliet en Ronald Zuurmond. Zij weten op een verrassend veelzijdige manier de landschapsschilderkunst naar hun hand te zetten. Voor Vermeule is dat de Nederlandse polder, het ruwe Spaanse land of het moderne stadslandschap. Van der Sterren laat zich inspireren door natuurrampen, terwijl Zandvliet kiest voor het patroon van snelwegen of sferische impressies van het landschap. Zuurmond concentreert zich op flarden landschap en Broek kiest voor de heuvels rond Los Angeles. Maar deze werkelijkheid is niet hun alfa en omega. Allen nemen dat landschap in formele zin flink onder handen, waardoor het uiterlijke resultaat met een visuele en psychologische spanning wordt opgeladen. Het schilderij gaat zodoende zijn eigen dromerige, mystieke, ronduit hilarische, eenzame of verheven leven leiden

Buro Leeuwarden

t/m 11 april

Siree van der Velde, recent werk

- Het interieur van Buro Leeuwarden verandert tijdens de expositieruimte van Siree van der Velde in een ruimte gevuld met beelden van dromen en associaties van de kunstenaars. In ijle krijttekeningen op schoolbord, potloodtekeningen op papier en animaties met behulp van dia- en filmprojectie worden mensen, dieren of delen daarvan getoond in bijna lege ruimtes. In de tekeningen zijn de levende wezens vaak stilgevallen: ze slapen of dromen. In de animaties komen de figuren traag en bijna ongemerkt in beweging

De Verzamelplaats

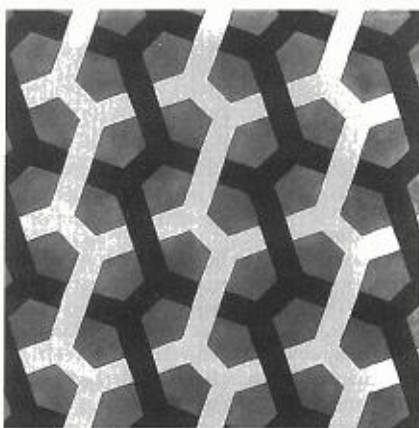
- De Verzamelplaats is een ruimte in het Fries Museum waar kinderen hun verzameling kunnen exposeren.

In 1999 komen de verzamelingen aan bod van:

- t/m 6/4 Merel Ysbrandi (12) Drachten: parfumesjes
- 7/4-11/5 Wytse de Groot (?) Warns: Stienen net genôch
- 12/5-8/6 Jeanet Beuker (10) Leeuwarden: Mûzen yn'e fal
- 9/6-13/7 Pieter-Jelles Tjoelker (11) Rottevalle: vuuraanstekers
- 14/7-7/9 Albert uit Rottevalle: modelauto's
- 8/9-5/10 Sven Doorenbos (8) Drachten: heteluchtballonnen
- 6/10-2/11 Pauline Eleveld (11) Leeuwarden: spulletjes van Peter Rabbit

Keramiëkmuseum Het Prinsessehof,
Grote Kerkstraat 11. Tel.: 058-2127438.
Open: ma t/m za 10-17, zon- en feestdagen 13-17

t/m 18 april
M.C. Escher en zijn geboortehuis

- Expositie ter afsluiting van het Escherjaar. Het Prinsessehof presenteert een omvangrijke tentoonstelling over het leven en werk van Escher. Het hoofdgebouw van het huidige museum werd van 1893 tot 1903 bewoond door de welgestelde familie Escher. Op 17 juni 1898 aanschouwde de bekende graficus M.C. Escher daar het levenslicht. Maurits Escher groeide verder op in Arnhem en woonde later enige tijd in Baarn. De tentoonstelling geeft een overzicht van het leven en werk van Escher en kwam tot stand onder redactie van Wim Hazeu en Wim en Mark Veldhuyzen. Er wordt een overzicht geboden van zijn werk in circa 135 houtsneden, houtgravures en tekeningen, afkomstig uit het Haags Gemeentemuseum, de Escher Stichting en uit particuliere collecties. Uit een groot aantal brieven, documenten en persoonlijke bezittingen rijst een beeld op van deze gedreven kunstenaar. In een aantal geluids- en filmdocumenten geeft Escher uitleg over zijn werk

t/m 9 mei

Deense keramiek

- Expositie van werk van Deense keramisten, afkomstig uit museum Boijmans van Beuningen te Rotterdam.

Een wasvrouw in karakteristieke kleding. Omdat deze vrouwen zich geen oorijzer konden veroorloven droegen ze een zogeheten kaper

MODDERGAT

Stichting 't Fiskershúske, Fiskerspaad 4-8a.
Til.: 0519-589454. Iepen: ma t/m za 10-17

10 april t/m 1 november

Salt Wetter - Swiet Wetter

- Zoetwatervoorziening in vroeger tijden in Noordoost Friesland. Door middel van gebruiksvoorwerpen en illustraties laat het museum zien hoe de bewoners in onze noordelijke streken vroeger aan zoet water kwamen om te drinken en te koken, voor het toilet en voor de was. De tentoonstelling beslaat de periode vanaf de terpentijd tot de introductie van het waterleidingnet in de twintigste eeuw.

Waterdrager Japik Rosier overleed in 1940. Omdat Rosier klein van stuk was moest het juk speciaal voor hem worden ingekort

De expositie laat zien dat een belangrijk deel van de bevolking zijn brood vroeger verdiende 'in het water'. Een fraai voorbeeld daarvan is de waterdrager. In 1884 kreeg Dokkum een stadspomp. Deze stond op de plaats van de ook nu nog bestaande Bonifatiusfontein. Doordat de regenwaterbakken 's zomers geregeld leeg raakten werd dankbaar gebruik gemaakt van deze nieuwe voorziening. Mensen die te oud en te zwak waren om zelf water te halen, lieten voor twee cent per gang water bezorgen door een waterdrager. Wassen was een moeizame bezigheid waar een hele dag voor nodig was. Het water dat er voor gebruikt werd moest schoon zijn maar mocht van iets mindere kwaliteit zijn dan water voor consumptie. Maandag was wasdag bij uitstek, een waarschijnlijk negentiende eeuwse traditie die ook tegenwoordig nog bij menig huisgezin in zwang is.

NIJ BEETS

Openlucht Laagveenderijmuseum 'It Damshûs', Domela Nieuwenhuisweg 49.
Tel.: 0512-461599. Open: di t/m za 13.30-16.30, tijdens museumweekend 10-11 april van 11-17

10 en 11 april - *museumweekend*

Vanuit 'It Damshûs' zijn diverse fiets- en vaartochten te maken en vindt in het Sudergemaal een expositie plaats. Voor meer informatie bellen 0512-461518

1 mei t/m 26 juni

Friese landschappen

- Zowel in het Sudergemaal als in 'It Damshûs' vindt een expositie plaats van werk van Lily Berger met als onderwerp Friese landschappen

1 mei t/m 2 oktober

Geschiedenis van de turfvaart

- Een expositie in 'It Damshûs' over de geschiedenis van de turfvaart langs het Beetster- en Polderhoofdkanaal

5 mei tot eind augustus

Turfmaken

- Tegenwoordig draaien we aan de thermostaat van de c.v. of gaskachel en we koken op gas of elektrisch. Aan het begin van deze eeuw was dat wel even anders. Ijs en weder dienende laat een vakman ons kennismaken met het zware werk en harde leven van de turfmaker

26 juni

Beetster Boartersdei

Een bijzonder programma dat geheel in het teken zal staan van oude kinderspelen in 'It Damshûs'

Vaartochten

- Vanuit 'It Damshûs' en het Sudergemaal vinden verschillende vaartochten naar en door natuurreserveaten plaats. Voor meer info: 0512-461518

OOSTMAHORN

Oerka I.V.Museum, Oostmahorn 15. Tel.: 0519-321583. Open op afspraak

Doorlopend

Er was eens...

- Expositie van werk van Irene Verbeek

SNEEK

**Fries Scheepvaartmuseum en Oudheidkamer,
Kleinzand 14, Sneek. Tel.: 0515-414057.**

Open: ma t/m za 10-17, zo 12-17.

**Eerste Paasdag, Hemelvaartsdag en eerste
Pinksterdag gesloten**

Contactavond 29 maart, 19.30 uur

- Lezing door drs C. de Graaff met als onder-
werp: Scheepvaartbronnen voor lokale
geschiedenis

Jaarvergadering 21 april

Deze vergadering is alleen toegankelijk
voor leden. Na de pauze wordt door drs W.
Kerkmeyer een lezing verzorgd met als titel
'De Noordelijke scheepvaart'

11 en 12 april - museumweekend

Tijdens dit weekend is het museum gratis
toegankelijk. Er zijn demonstraties model-
bouw en textiele handwerken. Bovendien
zijn het textieldepot, de bibliotheek, het
foto-archief, het archiefdepot en de studie-
zaal voor het publiek geopend

t/m 11 april

It sil heve

- Educatieve tentoonstelling Stichting
Keunstwurk

16 april t/m 30 mei

*Expositie van werk van de kunstenaar Uilke
Bleeker*

11 juni t/m 18 september

- Expositie van maritieme schilderijen van
de hand van J. Nagtegaal

SURHUISTERVEEN

**Munt en Penningkabinet Spaar en
Voorschotbank, Jan Binneslaan 9a. Tel.:
0512-369999. Open: di t/m vr 14-17**

Zuinigheid met vlijt

- Spaarpotten uit de hele wereld
Zuinigheid met vlijt, bouwt huizen als kaste-
len. Om een dergelijke pretentieuze huis-
vesting te realiseren, of gewoon een nieuwe

fiets, wordt er sinds jaar en dag gespaard.
Daarbij wordt gebruik gemaakt van spaar-
potten. Soms zijn dat kostbare kunstwerkjes,
maar soms ook foielelijke blikken al dan niet
voorzien van een 'leuk' mechaniekje. Dat
de menselijke fantasie geen grenzen kent
valt te zien aan de collectie spaarpotten die
sinds februari is tentoongesteld. Een leuke
expositie voor kinderen én volwassenen

Tot 1 januari 2002

De komst van de EURO

Ondanks alle discussie nadert de invoering
van de EURO in een razendsnel tempo. De
vraag hoe de nieuwe munten en bankbiljet-
ten er uit gaan zien dringt zich op en steeds
vaker houden de (veronderstelde) gevol-
den van de eenheidsmunt de gemoederen
bezig. Een goede reden voor het Munt en
Penningkabinet dit onderwerp een ducht
onder de loep te nemen

SWICHUM

**Nicolaes Tsjerke, Ayttdyk 3. Tel.: 058-
2552635. Open: ma/wo 9-11.30, di 14-17,
zo 10-18**

Doorlopend

De uitvaart in al haar aspecten

- Weinig mensen zijn op de hoogte van de
vele nieuwe mogelijkheden omtrent de uit-
vaart. De Stichting Uitvaart-Informatie
Friesland biedt door middel van voortdu-
rend wisselende tentoonstellingen zoveel
mogelijk informatie. Daarnaast is het kerkje
uiteraard ook te bezichtigen

VLIELAND

**Museum Tromp's Huys, Dorpsstraat 99.
Tel.: 0562-451600. Open: wo t/m za 14-17,
voorjaarsvak. en per 1 april: di t/m za 14-17**

t/m 11 april

Vlielanders amateurs

Tentoonstelling van werk Vlielanders 'zondags-
schilders', welke in samenwerking met de
Cultuur Historische Vereniging 'Tromp's Huys'
is ingericht. Ditmaal laten we u achttien

inzendingen van in totaal elf schilders zien.
Ook in de woonkamer van zorgcentrum
'De Uiterdonk' is een aantal werken te zien.
Hoewel de kunstenaars vrij zijn om een on-
derwerp te kiezen, blijkt toch dat het eigen
eiland voldoende dankbare plekken biedt om
in pastel, aquarel of olieverf weer te geven.
Maar ook buiten Vlieland is een breed scala
aan onderwerpen gevonden. Aan de ten-
toonstelling is een publieksprijs verbonden,
de Betzy Akersloot-Bergpenning, die rond
Pasen 1999 wordt uitgereikt aan de deelne-
mer die de meeste stemmen op één van
zijn/haar werken heeft verzameld

16 april t/m 30 mei

Expositie van recente aanwinsten

**Woonkamer Zorgcentrum 'De Uiterdonk',
Boslaan 1. Open: dagelijks van 10-17**

t/m 18 april

*Tentoonstelling van werk van de kunstenaar
Hans Buend in aquarel en olieverf*

**De Noordwester, Vlielands Centrum voor
Informatie en documentatie, Dorpsstraat
150. Tel.: 0562-451700**

Doorlopend

Schatten uit de Noordzee

- Wrakvondstenzolder: vondsten van de bodem
van de Noordzee vanaf eind 1800 tot 1996

WERGEA

**Museum 'Ald Slot', Ald Slotwei 1-5. Tel.:
058-2553152. Iepen: wo o/m s'nein 14-17**

31 maart t/m 2 mei

Kunstenaars in Fryslân

- Een leuke en boeiende expositie waarin
Friese professionele en amateur-schilders hun
mooiste werk tonen. Naast abstracte doeken
zijn ook realistische schilderijen te zien

Tijdens deze tentoonstelling worden
demonstraties van verschillende technieken
gegeven. Data: 1 en 2 mei. Voor meer info
kunt u bovenstaand telefoonnummer bellen

Verschijningsdata Fryslân in 1999:

Nr. 2/99	16 juni	kopy inleveren voor 5 mei
Nr. 3/99	13 oktober	kopy inleveren voor 1 september
Nr. 4/99	15 december	kopy inleveren voor 3 november

Kopy sturen naar het redactieadres:

Postbus 6091, 8902 HB Leeuwarden. Faxen mag ook: 058-2665309.

Advertentietarieven:

Hele pagina	f 750,-
Halve pagina	f 450,-
Kwart pagina	f 275,-

Advertenties sturen naar het redactieadres:

Postbus 6091, 8902 HB Leeuwarden.

*Domela Nieuwenhuis naar een lino-snede
van zijn zoon César Domela*